P. CONSTANTINESCU-IAȘI

BASARABIA ARHEOLOGICA ȘI ARTISTICA

CU 20 FIGURI

CHISINAU
TIPOGRAFIA BANCEI CENTRALE COOPERATIVE
1933

P. CONSTANTINESCU-IAȘI

BASARABIA ARHEOLOGICA ȘI ARTISTICA

CHIȘINĂU
TIPOGRAFIA BANCII CENTRALE COOPERATIVE
1932

Introducere

Ştiinţele istorice arheologia şi istoria artelor alcătuesc astăzi discipline bine închegate în toate ţările, acest patrimoniu de civilizaţie interesînd nu numai pe specialişti, ci şi pături largi ale unui popor. E suficient să amintim avîntul, pe care l-au luat muzeele în desvoltarea culturală a unui popor, pentru a ne da seama de importanţa studiilor arheologice şi artistice. Se pare chiar că ele servesc de minune tendinţele general politice de cît mai largă democratizare în sensul luminării maselor; şi ca dovadă, in extremis, progresele uimitoare — recunoscute de specialişti — în Rusia Sovietelor, unde museologia se bucură de-o atenţie, pe care ar trebui s'o rîvnim.

Din acest punct de vedere noi suntem încă la 'nceput şi în deosebi în Basarabia. Dintre provinciile României de azi ea este cea mai puţin studiată ca arheologie şi artă, cu toate că faima cetăţilor depe Nistru şi ale covoarelor naţionale — ca să luăm numai cîte un exemplu tipic — este pretutindeni răspîndită. Pe când Dobrogea — de pildă — s'a bucurat de-o atenţie deosebită imediat dela alipirea ei — cu prilejul semicentenarului s'au scos la iveală instructive studii recapitulative ale acestor cercetări —, foarte puţini specialişti au calcat meleagurile de dincoace de Prut şi atunci cam sumar. Cît despre fiii ei, familiarizaţi cu disciplinele arheologo-artistice, bunele intenţii n'au lipsit, dar realizările lor pot fi considerate de începuturi, care cu atît mai mult trebuiau să trezească interesul altora.

Incă dela Dimitrie Cantemir, în a sa „Descriptio Moldaviae", se dau ştiri asupra cetăţilor, unele dispărute azi şi asupra cărora se mai pot culege ştiri din călătorii ce-au trecut pe aici în veacul XVIII sau prima jumătate a celui următor. Pe timpul dominaţiei ruseşti, mai toţi monografiştii Basarabiei — dela Zasciuc (1862) la Cruşevan (1903) — au dat câteva informaţii asupra materialului arheologic — artistic, doar sub titlu indicator. Prin înfiinţarea societăţii arheologice

dela Odessa s'ar fi ajuns la complectarea lacunei, întrucît activitatea studiilor ei se extinde şi asupra Basarabiei vecine. Dintre aceste cercetări cunosc doar acele făcute de-un membru al ei la Petreni — Bălţi, unde s'a scos la iveală o interesantă staţiune neolitică, probabil materialul aflat transportîndu-se la Odessa; de asemeni, cercetările la Cetatea Albă şi la Anadol.

Incă depe atunci s'a organizat, sub auspiciile arhiepiscopiei, o „Societate istorico — arheologico — bisericească" cu sediul la Chişinău, care publică şi un anuar — dela 1918 în romîneşte; s'au scris cîteva studii cu privire la monumentele religioase, nu totdeauna însă cu caracter strict ştiinţific. Acestei societăţi se dotoreşte şi organizarea unui muzeu bisericesc la Chişinău.

Dintre învaţaţii români, afară de studii istorice, ca „Cetatea Albă şi Chilia" de Iorga sau însemnările lui Bogdan şi Lapedatu, niciunul nu s'a ocupat, până la război, de monumentele Basarabiei. După unire s'a organizat o secţie a Comisiei monumentelor istorice, sub preşidenţia lui Paul Gore şi apoi a lui Şt. Ciobanu, singura instituţie cu caracter ştiinţific, căreia i-a căzut sarcina grea de-a studia şi pune 'n valoare monumentele şi urmele trecutului arheologic — artistic, care se mai păstrează în Basarabia. S'au publicat deja trei Anuare (1924, 1928 şi 1931), cu studii îmbrăţişînd întreg domeniul, de care ne ocupăm, care nu sunt de cât tocmai indicii de ce tezaur s'ascunde aici. Dar, dacă vrednicie şi pricepere nu lipsesc preşedintelui ei, comisiunea nu este bine'ntocmită şi 'n deosebi nu are suficient sprijin dela centru. Ca generalităţi s'au mai publicat cîteva studii în „Monografia Basarabiei" din 1926.

Aceste publicaţii se ocupă în genere de monumentele mai noi, ce de fapt sunt inferioare ca valoare artistică similarelor lor de peste Prut. Mult mai interesant pare a fi trecutul şi mai îndepărtat. De cînd împrejurările m'au adus pe aceste locuri, am căutat să mă documentez asupra acestui trecut şi numai din cîteva puncte de reper mi-am format ideia că un teren virgin şi făgăduitor se deschide înaintea viitorilor cercetători. Cum şi alţii şi-au pus întrebarea asupra problemei pur arheologice — socotiţi numai că nici o cetate nu are încă o monografie completă din acest punct de vedere — s'a ajuns la indicaţii foarte interesante.

Din clasicele diviziuni ale civilizaţiei omeneşti: preistoria, protoistoria şi istoria propriu zisă, Basarabia se înglobează tuturor,

chiar şi primei, după unele cercetări mai noi, asupra cărora vreau să accentuez. Preistoria, ştinţă creată în a doua jumătate a veacului trecut cu multă nuanţă pasionantă, este azi divizată în patru epoci: paleolitic sau epoca pietrei cioplite, neolitic sau epoca pietrei şlefuite, epoca bronzului şi aramei, şi epoca fierului, de cînd datele pot fi culese mai lesne. Pentru restul Romăniei de mult încă ştiinţa cunoaşte staţiuni foarte importante — să amintim doar Cetăţuia-Cucuteni din jud. Iaşi care dovedesc că'n neolitic pămîntul romînesc era locuit de-o populaţie avansată în civilizaţie. Pentru epoca paleolitică abia recentele descoperiri din Transilvania înglobează România cu'n aport în formaţie. Cît despre protoistorie — epoca bronzului şi a ferului — e suficient să amintesc de monumentala contribuţie a lui Pârvan „Getica", pentru a ilustra rostul populaţiilor băştinaşe în istoria civilizaţiei.

Basarabia să fi rămas departe de aceste focare? Cu toată lipsa staţiunilor preistorice, nu putem răspunde nu. Din cercetările savanţilor ruşi doar 2-3 centre s'au scos la iveală: Pietreni — Bălţi pentru neolitic şi Cetatea-Albă pentru protoistorie. Dar datorită a trei tineri studioşi basarabeni, astăzi avem o schiţă cuprinzătoare a numeroase staţiuni preistorice. In 1928 apare studiul în nemţeşte al d. A. C. Ambrojevici „Omul paleolitic în Basarabia" publicat mai întâi la Berlin şi al profesorului I. N. Moroşanu „Cîteva staţiuni preistorice noi descoperite în Basarabia de Nord", la Iaşi. In anul următor se publică în Analele Academiei comunicarea d. N. N. Moroşanu, fratele primului, „Noi contribuţii preistorice asupra Basarabiei de Nord". Dacă mai adaogăm cîteva tatonări pentru Basarabia centrală, în cîteva sumare cercetări ale d-lui Ciobanu şi subsemnatului din toamna lui 1929 — unele publicate de d-sa în „Anuarul Comis. Mon-Ist." — avem suficiente indicaţii şi asupra celui mai depărtat trecut arheologic al Basarabiei.

Am insistat asupra acestor date, puţin cunoscute şi mai puţin accesibile marelui public, pentru a trezi atenţia cîtor mai mulţi faţă de-un ipostaz ingnorat al comorilor, pe care le ascunde Basarabia — căci pentru noi specialiştii ele au valoarea calificativului dat. Şi chiar puţinul cît se cunoaşte încă merită a fi mai bine, mai larg cunoscut.

Stațiuni preistorice

I.

Omul preistoric şi-a ales sălaş, din primele timpuri ale apariţiei sale, pe meleagurile Basarabiei, prielnice pentru aşezări, de oarece prezintă două condiţii elementare: ape şi înălţimi de aparare. Cea mai mare parte a Basarabiei fiind un podiş brăzdat de văi, chiar dacă apele ce le străbat nu sunt aşa bogate, prezintă mai ales poziţii naturale de aparare, care meritau puţină schimbare din partea omului spre a fi transformate în „sate preistorice". Iar acolo unde materialul de lucru — materia primă de azi — se găsea pe loc, în primele timpuri preistorice silexul (cremenea), şi staţiunele preistorice sunt mai numeroase. Aşa e cazul în Nordul Basarabiei, unde vom înşira câteva localităţi, cercetate sumar, dar cu îndestulătoare probe de vechimea aşezărilor[1])

Cea dintăi epocă a preistoriei este *paleoliticul*, numit astfel după folosinţa pietrei (litos) cioplite, în mare majoritate silexul sau cremenea, pe care oamenii primitivi o foloseau pentru unelte şi armele de apărare sau atac. Aceste urme se găsesc în pămînt, la o mică adîncime ce variază — 1 pînă la 3 metri —, formînd un strat care se numeşte „pătura arheologică". De cele mai multe ori acesta esă la iveală prin ruperea malurilor; alte ori prin lucrul plugarului se dau peste asemenea pietre, lucrate cît de rudimentar, deci uşor deosebindu-se de cele naturale, aflate întîmplător acolo.

Pe ambele maluri ale Prutului, începînd din dreptul satului *Ripiceni* din jud. Botoşani şi până la *Mitoc* din jud. Dorohoi, s'au descoperit o serie de staţiuni, adică aşezări ale omului preistoric, obiecte de piatră grupate sau izolate şi chiar ateliere unde se lucrau pietrele, ceia ce se distinge uşor prin mulţimea aşchiilor împrăştiate lîngă bucăţi nelucrate sau isprăvite. O staţiune mai bogată în urme se află lîngă satele *Cuconeşti* şi *Corpaci* depe malul basarabean din faţa Ripicenilor, la locul numit „Ponoare", ceia ce şi a-

---

[1]) După N. N. Moroşan „Noi contribuţiuni preistorice asupra Basarabiei de Nord „Bucureşti 1929 şi I. N. Moroşan „Citeva staţiuni preistorice noi descoperite în Basarabia de Nord" Iaşi 1928.

rată realitatea surpărilor de care aminteam. S'au găsit acolo unelte lucrate în silex de culoare aproape neagră sau albăstrue, care sunt la fel, ca structură şi culoare, cu cremenele ce se află în stare naturală prin partea locului. Uneltele au fost deci confecţionate pe loc.

Urcînd pe valea pîrîului Ciuhur s'au mai găsit unelte de silex la *Proscureni* (jud. Bălţi), care dovedesc un meşteşug foarte simplu, dela începutul paleoliticului. Mai în sus, în dreptul satului *Ruseni* (jud. Soroca), se văd urme paleolitice chiar pe malul Ciuhurului, amestecate aici şi cu oasele unor animale ce au trăit numai în aceastâ epocă — strămoşii cerbului şi calului de azi.

La graniţa judeţelor Soroca şi Hotin, între satele *Naslavcea* şi *Voloşcovo* se 'ntinde pe malul Nistrului o pădure pe pămîntul căreia şi mai ales la punctul „Stânca", s'au găsit unelte paleolitice, amestecate cu altele de dată mai nouă. Nu departe, pe moşia Ostaşov de lîngă satul *Bîrnova* (Soroca), s'au dat de urmele mai multor staţiuni, dintre care una bogată la punctul numit „Ciornîia Gorî". Pe platoul şi'n rîpa numită „Haidamaţchii-Iar" se 'ntâlnesc unelte de silex cu o patină (urmele vechimei ca rugina pe fer) pronunţată de culoare albăstrie.

In colţul nord-estic al Basarabiei s'au descoperit nu mai puţin de 15 staţiuni neolitice, dar şi cîteva paleolitice. Aşa urmele vînătorilor primitivi au fost scoase la iveală, după cercetările de ani întregi ale d-lui Ambrojevici [1]) în localităţile: *Chişla-Nedjimova* aparţinând celei mai vechi epoci a paleoliticului; la *Corman* urmele a două culturi; alte două staţiuni la *Darabani* şi *Morişoara*. O parte din materialul adunat se află la muzeul de istorie naturală din Chişinău şi a servit la alcătuirea unei părţi importante a lucrării arheologului elveţian Otto Hauser [2]).

Regiunea Naslavcei a fost continuu populată, de oarece se găsesc numeroase staţiuni din epoca imediat următoare paleoliticului, aşa numitul *mezolitic*. E drept că unii savanţi mai noi nu sunt de părere să se distingă o altă epocă între paleolitic şi neolitic, totuşi vom păstra vechea despărţire.

Pe 'ntinsul văii dela *Naslavcea* se găsesc cel puţin 9 staţiuni la punctele cu denumiri ucrainene date de populaţia aflătoare aici, ca „Costachieva-Dolîna", „Na Hori", „Zaicin-Iar", „Şumna-Hora",

[1]) C. T. Ambrojevici în „Buletinul Muz. de Ist. nat." Chişinău 1926.
[2]) „O mare rasă primitivă a Europei centrale la Micoque—Ehringsdorf-Byci — Scala, Predmost—Chişla-Nedjimova — (Basarabia)".

„Carpin-Iar", etc.—toate cu fragmente de piatră numai la suprafaţă de mare abundenţă. Intr'o singură cercetare s'au ales peste o mie de bucăţi. Mobilierul industriei, cum se obişnueşte a se numi uneltele, variază dela centru la centru, compunîndu-se din: lame, răzătoare, cuţite, sfredeluri, toporaşe, percutoare, sfărmătoare, vârfuri de lance, nuclee şi aşchii. Este una din cele mai importante staţiuni preistorice, care merită un studiu amănunţit, mai ales după ce s'ar practica săpături în malurile acestei văi înguste şi lungi. Abundă în deosebi uneltele mari unele 0,23 m. lungime, dimensiune considerabilă în epoca pietrei —, ceia ce dovedeşte valoarea marii aşezări, care s'a desvoltat de-a lungul întregului paleolitic şi mezolitic. Malul Nistrului a cunoscut deci cea mai străveche civilizaţie umană, avînd în vedere numărul mare al uneltelor, suprafaţa întinsă şi durata vieţii în continuare.

Trecînd la *Voloşcovo*, pe ambele maluri ale rîpei cu numele „Sobarisca-Chiriniţea" s'au găsit urme de mezolitic asemenea celor dela Naslavcea, dar mai puţin numeroase. Pe coasta dreaptă a văei s'au găsit unelte lucrate din calcar, in chip primitiv, ceia ce denotă centrul unei industrii cu totul aparte, ca material în deosebi.

Urcînd pe Nistru în sus, la vre-o 40 klm., în regiunea satului *Piliwanov-Iar* sau Slobozia Ianouţi, la 5 klm. de malul apei se află urmele unor staţiuni ce se 'ntind de-alungul paleoliticului şi mezoliticului. Nu departe pe-o moşie aparţinînd comunei *Comarova* (jud. Hotin) s'au găsit mai multe unelte de lucru grosolan, de mici dimensiuni—ceiace denotă o aşezare mai modestă. Important însă e faptul că unele din ele se aseamănă, ca dimensiuni şi mod de lucru cu cele dela Smiatcica şi alte localităţi preistorice din Ucraina – ceia ce arată străvechile relaţiuni între locuitorii celor două maluri ale Nistrului. Pe acelaşi teritoriu încă o staţiune la punctul „*Veprig*", care dovedeşte încă odată trecerea lină dela epoca petrei cioplite la cea şlefuită din neolitic.

O vastă staţiune mezolitică se poate considera cea dela *Restev—Atachi* (jud. Hotin). La punctul „Britchi" s'au descoperit numeroase unelte asemenea celor dela Naslavcea, de factură şi rost foarte variat. Unele produse ale industriei de piatră se aseamănă cu paleoliticul inferior, altele cu industria neolitică, de care urmează a ne ocupa.

Prin *neolitic* se' nţălege a doua mare perioadă de timp a culturei pietrei, care se şlefuia acum, pentru a-i da o formă şi o fo-

losinţă superioară. In această epocă a pietrei şlefuite — de fapt neolitic înseamnă „piatra nouă" — omul preistoric ajunge şi la alte descoperiri; în primul rînd ştie să facă oale şi obiecte din lut ars, pentrucă ştie acum să folosească mai bine focul. Toată industria olăritului se numeşte cu un cuvînt ceramică şi urmele ei determină imediat epoca neolitică.

Traiul omului este mai lesnicios, pe deoparte ajutîndu-l o climă mai prielnică, pe de alta putînd cîştiga mai uşor hrana cu instrumente perfecţionate. Populaţia se'nmulţeşte, urmele staţiunilor neolitice sunt numeroase în întreaga Românie, nici Basarabia nu face excepţie.

Una din cele mai vechi aşezări neolitice scoase la iveală este acea dela *Petreni*-Bălţi, unde s'a găsit un bogat material de silexuri şlefuite şi ceramică, în urma săpăturilor unui membru al societăţii arheologice dela Odesa. Asupra descoperirelor de aici s'a publicat acum cîţiva ani un studiu interesant de d-l Ţihalenco într'o publicaţie dela Praga.

Unele statiuni neolitice urmează pe cele anterioare. Aşa pe valea Ciuhurului, nu departe de Proscureni, pe moşia satului *Costeşti* la punctul numit „La Perla", s'a constatat prezenţa unei aşezări din ultimul timp al neoliticului. S'au găsit acolo vase şi scoici-fosile, fragmente de ceramică lucrată dintr'o pastă fină şi bine arsă, silexuri, un fragment de rîşniţă.

Tot din această epocă mai veche datează şi unele puncte din jurul satului *Naslavcea*, dovedind continuitatea civilizaţiei locale până 'n pragul epocii istorice. La fel, din cele trei staţiuni amintite la *Slobozia Ianouţi* una este din neolitic; probabil că ea se continua şi dincolo de Nistru, unde valea se numeşte „Şein-Iar" (dincoace poartă numele „Piliwanov-Iar"). Tot pe teritoriul comunei învecinate Comarovo s'au găsit două aşezări neolitice: *Dubneachi* şi „*Şirochii-Sdolinoc*". In ultima numai două centre de industrie, pe-o suprafaţă restrînsă, îndicînd o populaţie mai redusă. Ca mobilier preistoric: unelte din silex, gresie şi cvarţ, din care topoarele cu o uşoară şlefuire; de asemeni ceramică grosolană — aceste staţiuni trebuesc atribuite neoliticului inferior.

La hotarul moşiilor Comarovo şi Restev-Atachi se 'ntinde un loc numit în popor „*Popova Houda*", unde s'a găsit material din ultimul timp al neoliticului. Mai spre Nord, în regiunea satului *Buzovţi* s'au dat de numeroase urme de industrie neolitică, unele unelte de-o frumuseţă rară. In faţa staţiunii mezolitice dela Britchi

se rîdică o importantă aşezare, ale cărei urme erau să dispară complect, de oarece proprietarul locului arîndu-l, a aruncat „pietrele" în rîpa învecinată. E staţiunea neolitică dela „*Velica-Houda*" cu unelte de silex mici şi fine, nuclee şi aşchii, cele mai mari fiind asvîrlite, cum am spus. Este un caz cunoscut, din atîtea altele neştiute, de distrugere a urmelor atîtor centre de veche civilizaţie locală.

O altă serie de staţiuni neolitice se găsesc, tot în Basarabia de Nord şi Centru, spre versantul Prutului. Prin brazdele plugului s'au scos la iveală cîteva unelte din piatră de rîu rezistentă în satul *Volcineţi*-Lăpuşna; un frumos toporaş, bine şlefuit, de circa 0,13 m. lungime, se află în posesia noastră.

O staţiune bogată se află lîngă satul *Alexăndreni* (Bălţi), al cărui descoperitor [1]) a fost mînat într'acolo după ce i s'a prezentat de-un ţăran un topor şi cîteva cioburi de vase, numite de locuitori „oale turceşti". Pe o suprafaţă de aproape două hectare apar numeroase fragmente ceramice: cioburi de oale împodobite cu motive geometrice şi mici gropiţe, năsturei, butonaşe conice sau urme de degete. Pe unele cioburi se vede încă urma unei împletituri ce presupune că neoliticii locali aveau obiceiul de-a lucra vasele caşi unii sălbateci de azi, ungînd cu lut partea inferioară a unui coş, care arzînd lăsa vasul. S'au mai găsit vase cu diferite torţi ca formă şi mărime, străchinuţe, pietre de măcinat din calcar oolitic şi o statuetă— idol. Industria litică e reprezentată prin două topoare bine şlefuite, vîrfuri de săgeţi, cuţitaşte, bile - toate din silex.

Contemporană cu această aşezare, ale cărei urme dovedesc o viaţă îndelungată, pare a fi cea dela *Corpaci* pe malul Prutului, unde am văzut c'a existat şi o aşezare paleolitică. In malul surpat, la o jumătate metru dela suprafaţă, s'au găsit numeroase urme ceramice: vase aproape complecte, unele de-o formă curioasă ca o macara — fusaiolele erau cunoscute în neolitic, — poate un susţinător de vase cu fund rotund, din care s'au şi găsit acolo; străchinuţe, păhărele, o lingură, fragmente de statuete. Din piatră: topoare lustruite, nuclee, aşchii, vîrfuri de săgeţi, cuţite, răzători, lame — toate din silex, unele cu mînere de corn. Interesante sunt şi unele urme

[1]) I. N. Moroşanu, articolul citat in „Revista ştiinţifică" Iaşi 1928 pp. 117-121.

casnice: o rîşniţă şi alte pietre de măcinat, caşi bucăţele de var, ce presupune că locuitorii văruiau pâreţii caselor caşi astăzi.

Două staţiuni, la distanţă numai de 500 m. una de alta, sunt aşezate pe malurile Racovăţului-Sec la *Cuconeştii-Vechi* învecinaţi cu satul anterior. Cea depe malul drept pare mai fertilă, iar după urmele ceramice pare că locuitorii se bucurau de-un simţ deosebit artistic; unii meşteri modelează chipuri de animale din lut. Rămăşiţele, mult sfărmate, ale celeilalte staţiuni, dovedesc o aşezare mai veche. Pe aceiaşi moşie se mai găsesc urme la capătul satului, chiar pe malul Prutului, afară de staţiunea paleolitică, asemănătoare cu cele dela Ripiceni de dincolo de Prut. O viaţă îndelungată de mii de ani şi 'n întinderea ambelor maluri ale Prutului.

In judeţul Hotin o staţiune importantă se află pe moşia tîrgului *Edineţ*, cu urme larg răspîndite de ceramică şi unelte din silex; o a doua aşezare învecinată pare să fie mai modestă, deşi aici s'au găsit şi unelte din corn de cerb cu urme de cioplire. La *Horghineşti* staţiunea neolitică, pe lîngă cea mai veche, se manifestă prin cioburi de vase decorate cu brîe şi unelte din silex. Cîteva urme dovedesc prezenţa omului neolitic la *Halahori-de-jos*, pe toloaca satului; la *Volodeni* cu două aşezări; la *Brînzeni* în imediată vecinătate a satului, cu frumoase vîrfuri de săgeată, lame, cuţitaşe şi cioburi gravate cu desenuri. La 2 km. de satul *Terebna* apar cioburi cu preferinţă de culoare cenuşie. La *Călineşti* şi *Hiliuţi* (din jud. Bălţi) s'au găsit aceleaşi variate urme; în deosebi la ultima un obiect ce pare rotiţa fusului de tors sau o greutate de năvod servind la pescuit în iazurile naturale, existente încă şi azi. La *Lipcani* (Hotin) curioase tronişoare — altare din lut, piese aproape unice.

Din această sumară ochire, cu înşirare de nume şi materiale, se poate constata prezenţa aproape a o sută staţiuni din epoca pietrei, dovedind o viaţă intensă şi continuă din cele dintâi timpuri ale apariţiei omului preistoric. Basarabia a contribuit încă depe atunci la patrimoniul culturei omeneşti. Exacta sa participare rămîne să fie larg cercetată de cei interesaţi şi pregătiţi. De altfel un apel similar a mai publicat d. Ambrojevici acum 7 ani şi eu acum 3 ani. [1])

[1]) In „Natura" 1925, 3, pp. 18—19; şi în „Doina Basarabiei" 1932, Mai 15.

Movile şi valuri de pămînt.

Mult mai cunoscute, atrăgînd lesne atenţia călătorului şi cercetătorului, sunt movilele de pămînt, de care întreg teritoriul Basarabiei este acoperit. Ele au atras atenţia încă a savanţilor ruşi, fiind pomenite de monografiştii Basarabiei, după care o listă a lor a dat-o şi d. Ciobanu. [1])

Unele din ele sunt de o mărime considerabilă; altele numai ca nişte moviliţe, aşezate în grup şi de-o formă mai ascuţită. Unele aveau aşezate deasupra câte un stîlp de piatră; altele purtau urmele unor săpături, încercări de-a se cerceta interiorul, bănuit a conţine comori. Este fără îndoială că aparţin mai multor epoci, cum vom vedea şi c'au fost todeauna folosite de om din vremurile cele mai vechi. In epoca istorică nu-i exclus ca mai toate să fi servit ca locuri de semnalizare, fiind minunate puncte de observaţie. Cele mai multe sunt astfel aşezate că se poate vedea dela una la alta. Şi 'n acest caz vor fi fost folosite şi ridicăturele naturale, căci nu toate movilele sunt făcute de mîna omului.

In genere pot fi împărţite, după aşezare, în două categorii: pe înălţimi şi'n văi. Cele mai multe sunt situate pe malul înalt al Nistrului, dominînd stepa ucrainiană; cele din interior, mai ales în nordul şi centrul Basarabiei, sunt aşezate pe culmile ce despart rîuleţele: Bîc, Ichil, Răut, Cula, Ciuhur, Botna, Cogîlnic, Hadjder, Ialpuh.

Cele mai vechi cunoscute sunt: în jurul comunei Bulboaca „*Movila cu stâlp*" şi 'ncă două; lîngă Tighina „*Movila turcească*", „*Movila de deasupra dealului*" şi „*Movila Şvejilor*". De remarcat că numirele moderne nu sunt legate de provenienţa lor, ci au fost date în legătură cu evenimente mai proaspete. Tot în judeţul Tighina „*Movila dragaiselor*" de lîngă Chircăeşti; „*Movila lui Suvarov*" între Tighina şi Căuşeni; „*Movila hanului*" cu o circonferenţă de

[1]) Şt. Ciobanu „Monumentele istorice" în „Monografia. Basarabiei" Chişinău 1926 pp. 178-179

vreo 150 m. şi *„Movila lată“* de lîngă Copanca; iar mai la sud *„Movila mare“* de lîngă Talmaz. In judeţul Cetatea Albă se găsesc o serie de movile nenumite pe drumul dintre Căuşeni şi Cetatea Albă, mărginind apele mai însemnate ce se varsă în Dunăre sau lacurile Mării Negre. In judeţul Orhei „Movila lui Zorilă“ dela Pripiceni şi altele la Hârtopul Mare.

In judeţul Soroca s'au numărat peste 15 movile — sau Kurgane, după numele pe care-l dau ucrainienii localnici — în jurul *Naslavcei*. Săpîndu-se de către un ţăran una din ele, s'au dat peste *„pietre trăsnite“* pierre de foudre), toporaşe de cremne şi alte instrumente neolitice. Pe moşia satului *Buzovţi* la nord de Ataki se ridică un Kurgan foarte impozant prin mărimea şi înălţimea lui.

Dintre cele aş zate pe văi încă de mult sunt cunoscute *„Suta de movile“*, dintre satele Avrămeni şi Brăneşti (*Bălţi*). Aproape de vărsarea Ciuhurului în Prut, pe o vale mlăştinoasă în unele locuri, se'nşirue una lîngă alta o serie de movile, de formă lungăreaţă, cu o direcţie aproximativă dela est spre vest. Ele au dat naştere la tot felul de păreri, mai ales că unele par naturale. In drumul dela Soroca spre Atachi se găseşte *„Movila uriaşului“*, lungă de 21 m. şi 'naltă de 7 m. Pe valea Răutului, în regiunea comunei *Sărăteni*, se află vreo 13 movile.

In judeţul Cetatea Albă se află cîteva movile lîngă *Sarata*, care au fost cercetate de-un archeolog rus încă de mult [1]. Iar lîngă oraşul capitala judeţului se mai văd încă urmele unui *tumulus* bine lucrat, nu departe de actuala cale ferată, care a fost de mult profanat şi jăfuit, rămînînd azi numai scheletul de piatră. Studii precise făcute de-un savant romîn i-au lămurit orgina şi scopul, după care prin comparaţie ne putem conduce pentru alte exemplare.

Dacă cercetăm origina acestor movile, studiile care s'au încercat pentru unele, destul de sumar, duc imediat la epoci diferite.

Cele mai vechi par să aparţină neoliticului. Făcîndu-se săpături la unul din curganele dela Naslavcea, la care se găsise industrie de piatră şlefuită, s'a dat peste un mormînt de două succesive încineraţiuni. [2]) In marginea aceluiaşi sat, săpîndu-se ca la 0,5 m., s'au

[1]) Th. I. Knauer, in publicaţia „Rossiea“ vol XIV, Peterburg 1910, pp. 127-129.

[2]) N. N. Moroşanu „Noi contribuţii preistorice“, p. 7

dat peste schelete, aşezate în morminte de lespezi de piatră, peste care se toarnă pămînt. Toate scheletele erau aşezate cu faţa cam spre vest, ceia ce se potriveşte cu unele tumuli — morminte din epoca „la Tène“ din perioada ferului. Ţaranii, cari dădeau informaţii despre aceste morminte, au declarat că s'au găsit şi inele sau cercei de fier, toate foarte ruginite. Poziţia cimitirului cît şi obiectele dovedesc epoca fierului.

Tumulusul dela Cetatea Albă

Făcîndu-se săpături la cîteva movile dela Sarata din Cetatea Albă, s'au găsit schelete umane însoţite de o îndustrie determinată ca de trecere între epoca neolitică şi acea a bronzului. N'ar fi exclus ca unele din ele să fie dolmene — cum presupune d. Moroşanu —, ceia ce-ar fi de-o importanţă deosebită, dat fiind lipsa lor în România sau mai bine zis necunoşterea încă a existenţei lor.

Cele mai noi din epoca protoistorică au fost ridicate de Sciţi, cei mai vechi locuitori cunoscuţi. Faptul este dovedit pentru tumulusul dela Cetatea Albă, a cărui asemanare este perfectă ca construcţie cu acele dela Mangalia, studiate de d. Tafrali. [1]) Unele sunt

[1]) „Les tumuli de Callatis“ in „Arta şi Arheologia“ I. 2. Bucureşti 1928.

ca o cetate de aparare, asemănîndu-se cu „Suta de movile" dela Avrămeni; altele întocmai ca mormîntul dela Cetatea Albă. Acesta din urmă se compune dintr'o parte oblungă boltită, lungă de 7 m. şi largă de 3, ducînd la o cameră patrată boltită; dromos-ul care ducea la cavou a dispărut azi. Păreţii şi bolta sunt făcuţi din blocuri enorme, dintre care unul are 2,60 lungime. Prin aceasta se apropie de faimoasele megalite bretone dintr'o epocă foarte veche. Au fost deci rîdicate toate aceste tumulusuri de aceiaşi populaţie, aproape sigur Sciţi, într'o epocă ce se poate întinde din sec. VIII-lea pînă la venirea Romanilor pe aceste locuri.

Nu este o părere hazardată, cum crede şi d. Ciobanu [2]) ca unele din movilele Bugeacului să fi fost făcute de Tatari pentru aparare sau poate chiar ca morminte uriaşe. E posibil de altfel ca şi alte popoare barbare ce-au trecut pe aici să fi ridicat movile, morminte uriaşe pentru şefii lor. Şi poate că înşişi domnii Moldovei să fi ridicat puncte de observaţie la această graniţă, mereu primejduită; acestea fiind cele mai noi movile de pământ.

* * *

Cu mai multă siguranţă se poate vorbi despre acea uriaşă construcţie de pămînt, cunoscută sub numele de *valul lui Traian*, în jurul căruia s'au brodat o serie de legende în populaţie şi teorii în lumea ştiinţifică. Prin mărimea lor — de fapt sunt două — au atras de mult încă atenţia şi denumirea generală, sub care sunt de mult cunoscute, le-a fixat şi epoca în care au fost construite, în preajma începutului erei creştine, folosite apoi şi mai tîrziu.

Cel mai de sus, cel nordic, se 'ntinde pe-o lungime de 130-140 klm., începând dela Prut mai în jos de Leova. Dela satul Tighiceanca coteşte puţin spre nord-est, tae rîuleţele Sărata şi Cogâlnicul, apoi schimbîndu-şi iar direcţia spre sud-est şi tăind Botna pela Sălcuţa, o ia pe coama dealului de lîngă apa Botnei până la Chircăeşti. Trecînd peste valea băltoasă a Botnei, valul urcă pe culmile ce-o despart de valea Nistrului la o înălţime cu vederi departate, tae dealurile şi se perde în tufişurile dintre satele Copanca şi Chiţcani, păstrînd de mult o direcţie continuă spre vest-nord.

Al doilea val, numit şi cel de jos, începe cam la 120 klm. mai la sud pe Prut, ceva mai jos de satul Vadul lui Isac, avînd

---

[2]) Op. cit., p. 179

„Suta de movile" de lângă comuna Avrămeni, jud. Bălţi

cam aceiaşi lungime. Ca direcţie variind spre sud-est şi apoi spre est, tae Ialpugul lîngă satul Tabac şi coboară pe valea Catlapugului până la varsarea lui în lacul cu acelaş nume. Schimbîndu-şi şi el direcţia spre est nord, continuînd a mărgini linia nordică a lacurilor, tae gurile rîuleţelor Chirchiz — Chitai şi Ali-Aga, oprindu-se în lacul Sasâc, ceva mai la nord de satul Eschipolos.

Ca formă şi dimensiuni ambele valuri se aseamănă, dar variează în lungimea lor. Se compun dintr'un şanţ, a cărui adîncime, atenuată azi, ajunge uneori până la 3-4 m., de pămînt propriu zis, ajungînd uneori la 3-4 metri înălţime. Aşezarea lui presupune imediat c'a fost construit pentru aparare de invasii nordice. A fost o fortificaţie minunată, deşi numai din pămînt, căci pe alocuri are o lăţime totală de 12-15 metri, iar din loc în loc se văd urme de întărituri circulare, ca nişte forturi la eventualele porţi de trecere. Astăzi el este străbutut de numeroase drumuri de care, cele din cîmpie sunt chiar şi lucrate, uneori putîndu se cu greu observa. Pe dealuri au rămas puternice, însoţite uneori de movile de care aminteam; probabil aceste din urmă mai vechi, servind apoi ca puncte de reper pentru construirea valurilor. E trist chiar că nu se iau măsuri pentru conservarea lui, cel puţin în unele puncte, căci izvoarele ruseşti din veacul trecut vorbesc pe alocuri de înălţime de 5 metri, care n'o mai atinge azi.

De cine au fost construite şi cînd? Sunt trei păreri mai importante. Una din cele mai vechi este a generalului rus Cornilovici pela 1819, reluată de d. Nistor [1]), după care valurile se datoresc Tatarilor pentru a mărgini tatarlîcul lor, care coincide cu această construcţie. S'ar putea susţine şi prin forma lor, care adăposteşte tocmai o stăpînire sudică, şi prin continuarea lor dincolo de Nistru, unde au fost iarăşi ţinuturi tătăreşti. Iar faimosul „Hotarul lui Halil-Paşa" dela finele sec. XVII [2]) coincide cu valul de sus. Dar tot aşa de lesne se poate arunca această teorie. Mai întâi că nu se ştie dacă dincolo de Nistru valul coincide cu grăniţuirea stăpînirei tătăreşti. Apoi chiar „hotarul lui Halil-Paşa" merge numai până la Sălcuţa, de unde o ia spre nord, iar spre apus avea alte mărginiri către ţinutul Chigheciului. Şi — argument cu totul hotărîtor — la grăniţuirea hotarului tătăresc valul este pomenit ca existent. Astfel cronicarul Amiras, care identifică hotarul lui Halil cu „Troianul de sus" spune: „au mers de au scris hotarul Moldovei, care se începe dela hindichiul lui Traian Imparatul Râmului" [1])

Mai decisiv încă e faptul că el este cunoscut şi denumit cu termenul clasic încă mai de mult, înaintea fixării Tatarilor din Bugeac. O serie de hrisoave domneşti din sec. XV şi XVI vorbesc de „hindichiul" sau „Troianul", în legătură cu hotărnicii. Intr'un document al lui Ştefăniţă dela 1518 şi altele două ale lui Ştefan cel Mare din 1503 şi 1489 se confirmă cumpărarea unei moşii de urmaşul Lupu pe rîuleţul Sarata care se varsă în Prut, în cel mai vechi arătîndu-se hotarul „pe valea în sus pînă 'n Troian la stîlp, apoi pe Troian în sus pînă unde se 'ntîlneşte Troianul cu Sărata". Alexandru cel Bun, fixînd graniţele unei moşii a logofătului Toader de lîngă gura Bîcului, dăruită M-rei Homorul, spune „şi alt sat Boboij mai la vale de aşa numitul Troian". [2])

Dar el este şi mai de mult cunoscut locuitorilor slavi de dincolo de Nistru, în a căror literatură s'a pastrat numele lui Troian, poate în legătură cu acest val, care 'n toate documentele noastre are forma „troian" nu „traian".

O altă părere, considerată până acum ca mai verosimilă, este aceea că valurile se datoresc împaratului Traian, ce va fi asigurat provincia sa nouă — Dacia, sau poate cea mai veche — Sciţia minor. „Incă Miron Costin spune: mai de crezut sunt acei care spun că „Troian Imparat au sapat acest şanţ în veşnica pomenire şi veste să „se ştie şleavul oştii de cei care se trag după oşti mari, neguţători şi oşteni." [3]) Dimitrie Cantemir are cam aceiaşi, părere, mirîndu-se că nici un istoric din cei vechi sau noi n'au pomenit nimic. [4]) Această părere s'a pastrat până azi la savanţii romîni. Valurile din Dobrogea Muntenia, Moldova şi Basarabia — scrie Pârvan [5]) — au fost ridicate de localnici şi de armata romană „pentru a sluji nu atîta ca aparare,

---

[1]) I. Nistor „Istoria Basarabiei". Cernăuţi 1923, p. 142

[2]) Gh. I. Nastasă „Hotarul lui Halil-Paşa şi cele două ceasuri" în „Bulet. Societ. reg. rom. de Geografie" Buc. 1932 pp. 174-215

---

[1]) In „Letopiseţi" III, p. 139, Bucureşti 1872.

[2]) Documentele reproduse la Ciobanu, op. cit., pp. 181-182

[3]) „Letopiseţi" I. p 22, Bucureşti 1872

[4]) „Descrierea Moldovei" Buc. 1923, p. 40

[5]) V. Pârvan „Inceputurile vieţei romîne la gurile Dunării" Buc 1923, pp. 29, 34.

cît mai ales ca „o amenințare polițienească" contra barbarilor dela Nord; acele din Basarabia ca o îndoită și 'ntreită granița a Dunării.

In sfîrșit, o a treia părere susține c'ar fi opera popoarelor barbare, care au trăit în aceste locuri; fie acele de seminție nesigură, ca Bastarnii, Caspii sau alții; fie chiar de Daci, așa cum aceștia au mai construit în patria lor adevărată și mai ales în Banat. Această părere se poate susține mai cu greu, dat fiind orientarea valurilor în sens invers cu stăpînirile lor teritoriale. Alții le atribue Goților, tocmai ca aparare a Daciei cuprinse de ei contra altor năvălitori, ceia ce nu exclude orientarea.

Părerea noastră este că, fiind mai mult opera celor ce-au stăpînit la sud, pe vremea Romanilor și mai înainte poate în parte, ele nu se datoresc numai lui Traian, de-al cărui nume s'au legat poate și dintr'o confuzie. Nu cumva li s'au zis „troiane" după forma asemănătoare cu a troienelor de zapadă, așa de cunoscute în părțile friguroase și bătute de vînturi ale locului? Ele au servit apoi de apărare și grănițuire mai tîrziu, cași movilele de pămînt de soarta cărora le-am unit.

Cetăți de pămînt.

Sub această denumire se pot înțălege două categorii de cetăți: 1) întărituri lucrate de mîna omului, deseori folosind pozițiile naturale, care sunt mai vechi și mai simple, și 2) cetăți, care au numai baza construcției de pămînt, adăugîndu-li-se fortificații de piatră, mai mari, mai rezistente și 'n deobște în Basarabia mai noi. In această categorie unii autori cuprind chiar cetățile actuale de-alungul Nistrului și Dunării, [1]) în legătură cu cetățile de piatră. Poporul obișnuește la rîndul său să distingă două feluri de cetăți, denumindu-le pe cele mai mici și numai de pămînt cu termenul „Cetățue", iar pe cele mai mari cu numele de „Cetate".

Se găsesc răspîndite în apropierea apelor și pentru cele mai multe din ele, în mijlocul pădurelor. Chiar acele care astăzi sunt pe locuri deschise, pe ogoare, tradiția păstrează amintirea pădurei pe locul lor, dacă nu aceasta se găsește în imediata lor vecinătate. Nu putem preciza, în stadiul actual al cercetărilor, dacă era în obiceiul constructorilor de-a alege ca bun adăpost un loc în mijlocul pădurii sau ulterior aceasta a crescut pe ruinele așezării părăsite. Mai probabilă e prima supoziție, dat fiind obiceiul pastrat pînă azi la semi — primitivii Țigani — de-a-și face salașurile în mijlocul pădurilor.

In privința datei lor, este evident că cele numai din pămînt aparțin epoci preistorice și începuturilor istorice, căci construcții în piatră nu s'au folosit de cît tîrziu. Pentru cetățile de pămînt din cuprinsul actualelor cetăți de piatră firește că putem admite o epocă mai nouă, care variează dela una la alta, deși s'a susținut contemporanitatea lor.

Mă voi ocupa puțin mai pe larg de cîteva din ele, aproape toate necunoscute literaturii de pînă acum și care pot fi luate ca tip și pentru altele, semnalate doar în treacăt. Au fost cercetate de

[1]) General Panaltescu „Cetățile ruini din Basarabia" în „Anuarul Com. Mon. Ist. din Basarabia" I, pp. 88-90, Chișinău 1924.

subsemnatul şi d. Şt. Ciobanu, sub auspiciile Comisiunii Monum. istorice, în toamna 1929 şi primavara 1932.

Una din cele mai mari se află lîngă satul *Stolniceni* (Lăpuşna) pe valea superioară a Cogîlnicului. La 3 klm. N. de sat, după un al doilea rînd de coline, la poalele cărora curge Vişina, la capătul Corganului, se află movila „Cetate", cu privire depe ea pînă 'n depărtare. Două rîpi înalte duc spre vîrful cetăţii, unde se rîdică o movilă înaltă de 2 m. şi cu diametrul de 15 m.

Cetatea are o formă aproape circulară, cu un bot spre sud, fiind înconjurată pe trei părţi de un şanţ cu val, dublu. Cetatea porneşte dela Nord cu ambele şanţuri spre S. West, avînd în genere trei laturi, de lungime consecutive, aproximativ de 100 m. 185 m. şi 260 m., dela N. E. spre S. W. A patra latură e formată de întăritura naturală de circa 400 metri. In colţul vestic se găsesc două movile, de mărimi neegale; săpîndu-se, s'au găsit hîrburi, oase şi o bucată de fer, nu prea veche.

Dela suprafaţa pămîntului un prim şanţ, cu fundul lat cam de 2 m., la gură de 6—7 m.; un val înalt de 2,5 m. cu profilul aplecat. Talvegul celui de-al doilea şanţ are cam aceiaşi lăţime, pe o adîncime de 4—5 m., la gură o lăţime de cel puţin 10 m. Valul din mijloc e lat de 6 m. în mediu. O întăritură puternică deci, de unde se avea o largă privire, pe vreme bună pînă la dealul Sf. Vineri de lîngă Chişinău şi pînă la Prut (30 klm.). Impădurirea pe cetate e de dată recentă, împrejurul ei însă e o deasă pădure.

Procedînd la săpături în două direcţii la una din movilele centrale, pînă la 1,5 m. adîncime, s'a dat peste o pătură arsă, unde a fost vatra. In genere pămîntul e negru, a fost îngrămădit peste eventuala locuinţă. S'au găsit hîrburi şi toarte, urmele unei ceramici variate, dela cele mai simplu la cele mai complect arse, roşii. E un amestec de vase, după întrebuinţare. Dintre ele un fund de amforă s'a găsit în poziţie de aşezare. Nici unul întreg. Un fragment mai frumos dovedeşte ceramică greacă, probabil din importaţiunile frecvente în epoca protoistorică.

Suntem împinşi către această datare a aşezării, deşi nu s'au găsit alte urme: nici pietre, nici urme de metal, nici monede. Oase s'au găsit numai fragmentare: fălci cu dinţi de cal, mistreţ, bou, cîne. Fosilizarea e relativ mai nouă. S'ar putea trage concluzia c'a

fost, pe această movilă, locuinţa şefului, după aşezarea ei centrală şi îngrămădirea de vase şi oase. De mormînt nu poate fi vorba, după lipsa complectă a oaselor omeneşti.

A doua cetate, de mărime mijlocie, se află la *Lopatna* (jud. Orhei), pe valea Ichelului, la 14 kl. dela şoseaua Chişinău—Orhei. Locuitorii îi spun „Cetăţue", după mărimea ei mai modestă, alteori „Cetate"; are de fapt un perimetru de circa 400 m. De formă ovoidală, e aşezată în mijlocul pădurii, ea însăşi azi împădurită; pe marginea exterioară a şanţului de est e tăiată de un drum de care. Este înconjurată la est şi vest de două văi mici, care se deschid spre apa Lopatnei, ce trece printr'un iaz. Vecinătatea apei este o regulă generală pentru toate aşezările. Existenţa iazului dovedeşte că regiunea a fost multă vreme populată şt poate nu prea de mult timp părăsită.

E'nconjurată de-un singur şanţ cu val, care s'a păstrat bine, înconjurînd aproape în întregime cetatea. Numai spre iaz, la punctul sudic, unde coboară, valea se'ntrerupe natural. De aici, diametrul către celalt capăt al cetăţii are o lungime de 45—50 m. Valul e adînc de 3,5 m., spre interior încă mai mare; lăţimea de 6—7 m., iar fundul şanţului de 1,5 pînă la 1 m. Şi după acest element se vede importanţa mai redusă a aşezării.

Săpîndu-se o groapă de 1 m. adîncime chiar la intrarea în cetate, se văd mai multe pături cu aşezări succesive. La 1 dm. o pătură de 10—15 cm. grosime de cărămizi arse bine, cu urme de rădăcini ce-au putrezit. După o pătură de 10—12 cm. de pămînt ars de culoare cenuşie cu infiltraţii de pietre, urmează o a doua pătură de civilizaţie cu urme de cărămizi arse mai tare, formînd totuşi o masă roşiatică. Cîteva fragmente de vase arată o ceramică extrem de rudimentară, neagră şi alta puţin mai reuşită; există şi urme de ceramică bine arsă, roşie.

S'au găsit numai oase de animale de o fosilizare nu prea accentuată. Făcîndu-se săpături în vederea unui şanţ, de cine şi cînd anume nu se ştie, s'au dat şi peste oase de om. Din ele s'au găsit cîteva şi la săpăturele noastre, în pătura a doua, împreună cu hîrburile, cele mai numeroase aici. Pare să fi fost sub ultima aşezare locuinţi şi morminte; iar la întrare pătura de cărămidă este mai deasă, deci va fi fost o întăritură.

Asupra epocii de cînd datează aceste succesive aşezări, iarăş nu putem precisa anume, lipsind şi aici orice urmă de metal. Presu-

punerea unora că „aici a fost un sanctuar păgîn, unde se aduceau jertfe zeilor“ [1]) ține mai mult de anumite teorii asupra raselor ce-au locuit Sciția și este hazardată deocamdată orice afirmație. Pentru o vechime apropiată protoistoriei pledează mai curînd puținele urme găsite.

Din categoria celor mai mici e „Cetățuea“ dela *Chicera*, între Trușeni și Durlești (Lăpușna), la 8-9 klm. vest de calea ferată Chișinău — Vasile Lupu. Pe o poziție liberă, cu vedere admirabilă pînă la Chișinău și toate satele din regiune până la 20 - 30 klm. distanță se 'ntinde un bot de deal deasupra unei văi ca o caldare, adîncă de 50-60 m. In vecinătate pădurea crește deasă, însuși locul cetățue a fost defrișat acum 50-60 ani în urmă; nu departe pe podiș se mai păstrează două iazuri, într'o poziție geografică foarte interesantă.

Cetățuea se găsește la capătul extrem al dealului, fiind înconjurată aproape complect de-un șanț cu val, ros de arături, evident încă spre est. Intreg perimetrul nu e mai mare de 210 m.; adîncimea șanțului e de circa 2 m. și lărgimea de 3 m. Nu s'au practicat săpături, dar s'au scos din prima pătură — locul fiind complect arat — cioburi de cele două feluri de ceramică, neagră și roșietică. Foarte puține urme de oase.

Data stațiunii se raportează la aceiași vechime nu prea adîncă. Intăritura a fost folosită pînă în timpurile mai noi, după cele două denumiri pe care le dau oamenii pînă azi: „cetate turcească“ și „fațarea de aramă“. Curioasă este aceasta din urmă denumire din urmă, care poate vine dela vre-o arie cu tăbli de aramă.

Afară de aceste cetăți de pămînt fără urme de folosința pietrei și care corespund la trei tipuri de mărimi, se mai găsesc o serie, necercetate personal, dar care pot fi înglobate unuia din aceste tipuri.

In pădurea dela *Grozești*, dela Durlești lîngă Chișinău, se află o „cetățue“ ceva mai mare ca cea dela Chicera, dar asemănătoare. Este așezată pe-un deal deasupra unei văi adînci și lungi, în plină pădure. La *Văsieni* (Lăpușna) pe valea Vișinei, la locul unde se'mbină cu Botna, este o ridicătură de pămînt, de forma mai mult a unei movile, depe vîrful căreia se deschide o privire largă asupra Botnei [1]).

* * *

[1]) La Șt. Ciobanu „Notițe“ în „Anuarul Comis. Mon. Ist pentru Basarabia“ II, p. 145, Chișinău 1928.

[1]) Șt. Ciobanu „Biserici vechi din Basarabia“ în „Anuar“ I. 1924, p. 59

Și pentru că unele cetăți de pămînt sunt contemporane movilelor, revenim asupra acestora cu date noi și mai numeroase, unele aflate după redactarea capitolului special lor destinat.

Se pot urmări cîteva șiruri de movile, așezate pe culmile dealurilor ce mărginesc văile mai importante ale apelor ce se scurg spre Nistru sau spre lacurile dela sud. Ele sunt întovărășite uneori de alte movile depe vale, în genere mai mici. Așezarea celor depe culmi este atît de orînduită, în cît rostul lor de semnalizare este foarte clar. Dela obiceiul de-a se aprinde pe vîrfurile lor barile de păcură, ca coloanele de fum ce se'nalță să anunțe rapid primejdia unei năvăliri, a și ramas expresia „a dat *sfară* în țară“ (iar nu cum s'a modificat greșit „sfoară“) pentru răspîndirea de științi.

Cea mai bine studiată de mine este linia Chișinău Nistru, distingînd uneori chiar o linie triplă de movile semnalizatoare. In jurul Chișinăului se găsesc mai multe pe dealul dela *Movileni* spre est de oraș și mai spre N. E. o mare movilă în dosul bisericei *Râșcanu*, cu înălțimea de peste 10 metri. Spre sud-est linia începe dela *Băcioi*, aproape de care se văd două movile mari. Urmărind valea Bicului, pe dealurile ce străjuesc malul drept, se văd o serie de movile, distanțate prin cîteva sute de metri între ele, ce trec prin *Sângera*, deasupra căreia se află una dublă pe vîrful dealului; apoi în vecinătatea satelor din fața *Mierenilor*, în dreptul căruia una străjuește ca un donjon pe botul dealului drept deasupra văii — și de aici trec în jud. Tighina. Pe culmile de mai spre Apus o altă serie se 'ndreaptă către linia ce duce spre *Gregorievca* și de-acolo la Căușani. Aici se 'nvecinează cu seria movilelor de pe valea Cogîlnicului.

Tot în județul Lăpușna se mai află pe valea Bîcului, în direcția dela Chișinău spre apus, trei movile pe culmea dealului dela *Ghidighici*; alte trei pe vale la *Visterniceni*, între Petricani și Poșta-Veche. La *Bucovăț*, în dreptul stației, tot pe vale, se află vrea 3—4, cercetate de învațatul I. Halippa, fără să cunoaștem rezultatele.

Intorcându-ne la linia Chișinău-Tighina, atît pe malul drept, cît mai ales pe cel sting al Bîcului, se înșirue movile, distanțate la cel mult un chilometru, iar mai aproape de Nistru și mai învecinate. Intre Mireni și *Bulboca*, între ultima stație și *Calfa*, unde sunt vre-o 10 și între această localitate și *Tighina*, se 'ntind pe-un ori-

zont foarte larg. O a doua linie se găseşte pe malul celalt al Nistrului, exact de aceiaşi formă şi aşezare. Pe malul drept linia ajunge pînă la enorma movilă dublă a lui Suvorov, punct important, căruia îi corespunde peste valea Botnei care se varsă aici în Nistru, un alt punct, *Movila Hanului*. Este una din cele mai largi perspective care mi-a fost dat să văd de pe vîrful ei. Dela apus, din dreptul dealurilor dela Gregorievca-Căuşani, până la Varniţa-Tighina spre nord şi aproape de Talmaz spre sud, depe malul drept al Nistrului, iar depe malul celalt se văd toate satele dela Parcani la

Valul lui Traian lingă Movila Hanului.

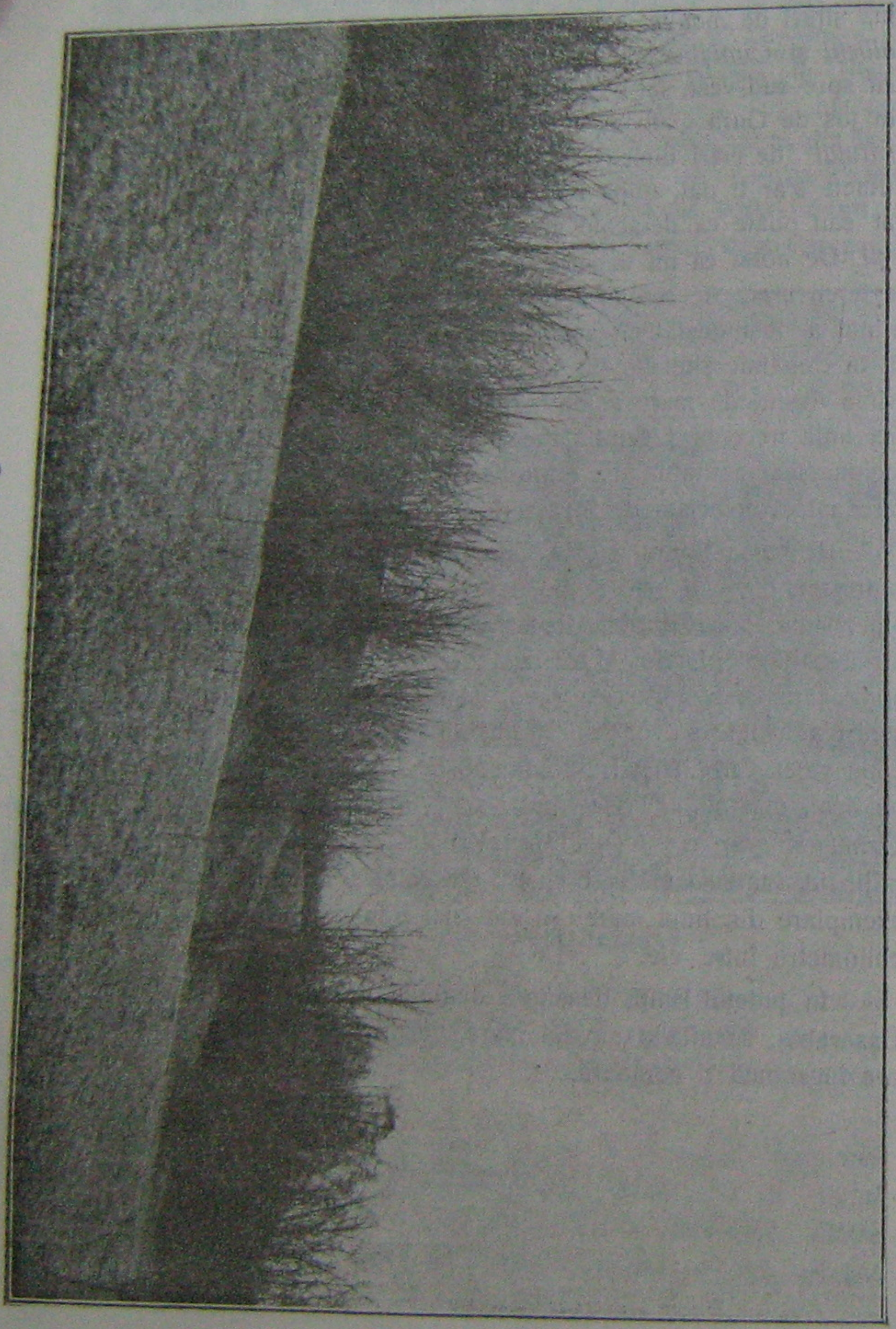
Maiac şi chiar până la Odesa, care se 'ntrezărea clar, pe lumina miezului de zi. Intre ea şi *Chifcani* vreo 4—5 mai mici merg pe culmea dealului pînă la coborîrea lui în baltă; una mică de cealaltă parte.

Pe dealul ce mărgineşte *Căuşanii* sunt două movile la extremităţi, cu vederi asupra văii şi podişului. In continuare pe vîrful dealului ce merge pînă la *Leontieni* pe Nistru, o altă serie, dintre care două foarte mari, distanţate de cîţiva chilometri şi cu orizont foarte larg.

Tot în judeţul Tighina, valea Cogîlnicului este mărginită de două şiruri de movile, ce merg pînă la vărsare aproape. Intre *Gura Galbeni* şi *Cimişlia* mai mari, apoi la *Abaclia, Romanovca, Culmea* spre sud-vest, iar pe celalt clin la *Zloţi, Schinoasa* şi altele. Din jos de Gura Galbeni, lîngă Hârtopul Nou se află o „*Movila Sfatului*" de mari dimensiuni, pe vârful unui deal cu larg orizont. Numele s'ar fi dat, după unii, c'aici se adunau căpeteniile tatare la sfat sau poate că de-acolo se indicau hotarele proprietăţilor răzăşeşti. De notat că nu departe pe valea *Jăparilor* se găsesc direct pe teren urme de ceramică, mai ales vase de ardere redusă; pămîntul a fost desţălenit acum 40—50 ani. Pe-o vale mai mică ce dă în Cogâlnic alte movile se găsesc la *Tvardiţa* şi la *Beşghioz*; prima destul de mare a fost săpată, fără să se găsească ceva. De aici linia trece în judeţul Cetatea-Albă. Dintre movilele din această regiune mai amintim una foarte mare la *Seimeni* pe malul Nistrului, care a fost cercetată de învăţatul rus Samocvasov.

Pe valea Răutului şi a Cuboltei între *Bălţi* şi *Floreşti*, sunt cam vreo 60, cele mai multe pe şes, iar cele depe dealuri de mari dimensiuni; unele dublate fie prin învecinarea lor, fie prin turtirea lor la mijloc *Movila Mare* dela *Cubolta* a fost săpată de I. Halippa, fără să se găsească ceva, deşi s'a cercetat sistematic; la un metru adîncime s'a dat de stratul de lut. In apropiere se află linia depe valea Cuboltei spre confluenţa cu Răutul, aici mai numeroase pe deal, mai multe la *Putineşti* şi *Ţipleşti*. Mai la sud est, lîngă *Orhei* un grup de 5—6 formează un cerc pe vale; de mărime mijlocie, înalte cam 5—6 metri. Pe culmea dealului se văd cîteva exemplare din linia mare, ce taie aici Răutul, distanţate cam de-un chilometru între ele.

In judeţul Bălţi, deasupra dealului *Măgura*, cel mai înalt din Basarabia, se află o movilă mare, despre care oamenii povestesc că are îngropată o comoară.

Cetatea de pe râuleţul Lopatna.

Oraşe şi cetăţi dispărute.

In diferite puncte ale Basarabiei se mai văd urme de aşezări mai noi, evident din epoca istorică; iar pentru unele din ele se păstrează pînă azi tradiţia în popor despre existenţa lor. Ele sunt cunoscute sub diferite numiri, din care nu toate corespund cu cele-ce le au purtat cu adevărat. Despre altele însă nu vorbesc de cît izvoarele scrise, ele ne mai păstrînd nici o urmă materială; pentru unele chiar nici identificarea locului nu se mai poate face.

Vom căuta să reînviem cîteva din ele, semnalate doar numai arareori, fără să se fi bucurat de un studiu amănunţit. Se pare că'n vechime numărul aşezărilor orăşeneşti şi ale cetăţilor, înţăle-gînd prin acest orice loc întărit, era mult mai mare ca azi.

Dintre cele mai vechi sunt aşezările înfiinţate de Grecii antici pe coastele Mării Negre sau pe malurile Dunării, dintre care unele au continuat a fi locuite chiar până tîrziu, aproape de timpurile noastre. Informaţii se pot găsi fie la istoricul grec Herodot, fie la geografii de mai tîrziu, ca Strabon. Factoriile înfiinţate de Greci pe maluri sau chiar dealungul rîurilor în hinterlandul basarabean erau susţinute din comerţul cu băştinaşii; dintre aceştia, unele aparţinînd triburilor tracice au organizat oraşe proprii.

Dintre cele greceşti amintim de Tyras pe locul Cetăţii Albe de astăzi, Licostomo în locul Chiliei şi altele; aşezarea celei dintâi este şi astăzi încă evidentă alături de cetatea de piatră depe malul Limanului. Dintre oraşele dacice hărţile vechi, ca acea a lui Ptolemeu de pildă, menţionează: Carsidava, Arcobadava, Petrodava şi altele. Iar cînd stăpînirea romană se'ntinde pînă la Nistru, apar noi cetăţi, cele mai multe în interiorul ţinutului aparat de valul lui Traian, ca: Egista, Almirina, Literata, Smornes.

Provincia *Sciţia cea mică* se'nvecina cu Sciţia cea mare, care începea din Basarabia de azi, locul de atingere al cestor două provincii, deci regiune prielnică de aşezări. Pietre scrise şi cărţi vechi pomenesc în sec. II p. Hr. de Costoboci şi Carpi locuind prin păr-

ţile de Nord ale Basarabiei şi Moldovei [1]) — deci în întregime era locuită această provincie. Afară de aceste triburi de origină tracă, mai trăiau în Basarabia alte seminţii ca Sarmaţii şi Bastarnii, veniţi din Rusia. Poate dela aceştia vor fi ramas acele movile de pămînt adunate la un loc, mai ales pe vale, „arătînd limpede cimitirul uneia din anticele aşezări mai mari ale popoarelor de aici" [2]). In veacul I stăpînirea romană aduce o mare proprietate aici, în cît locuitorii din Tyras încep să numere anii dinnou dela 57 d. Hr., după victoriile generalului Plauţiu Elian, caşi cum atunci ar fi fost înfiinţat. Toate cetăţile greceşti trebue privite acum mai mult ca romane.

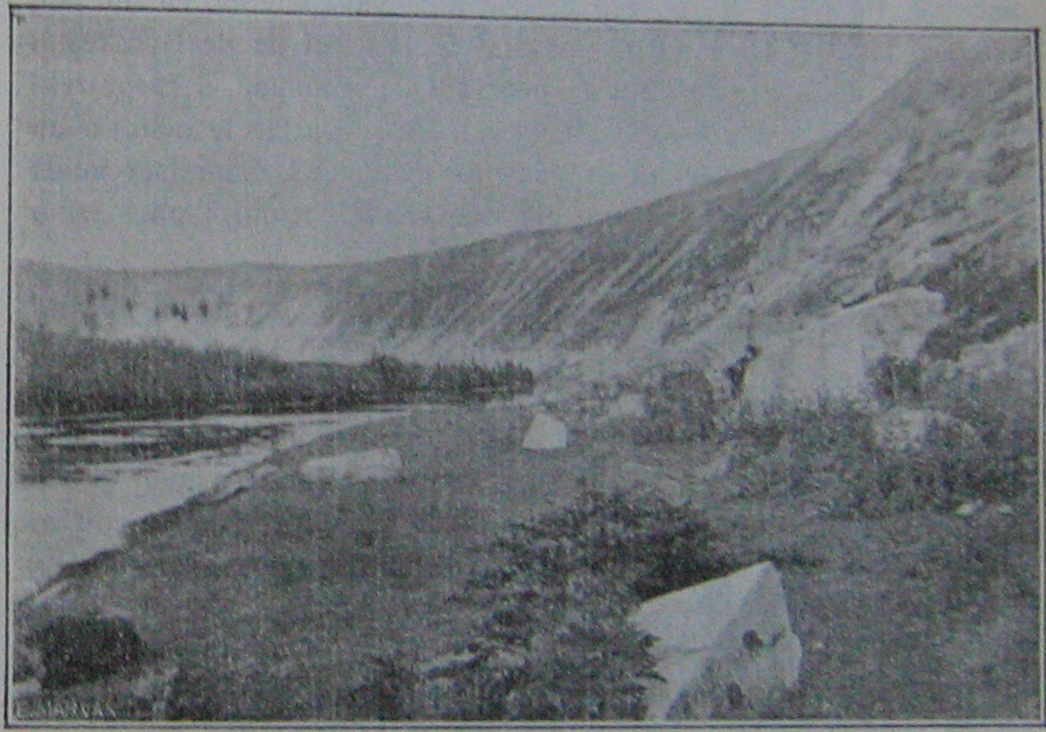
Dar curînd încep invaziile barbare şi mai toate aşezările greco-romane sunt distruse, reapărînd abia către finele Evului Mediu unele din ele sub oblăduirea genoveză, ca Moncastron şi Licostom (Cetatea-Albă şi Chilia), trecînd sub diferite stăpîniri: bizantină, tătărească, bulgară, moldovenească şi la urmă turcească. Odată cu începuturile statului moldovenesc în aceste ţinuturi apar alte oraşe şi cetăţi, de care amintesc şi cronicarii noştri.

Dimitrie Cantemir, vorbind despre Bugeac, relevă că „acest ţinut a fost aşezat cu cetăţi destul de frumoase", cum se poate dovedi cu „ruinele vechilor cetăţi care se văd încoace şi încolo". Intre altele el pomeneşte de cetatea dela Tintu, care fiind dărîmată a fost refăcută de Ştefan cel Mare. „După aceia însă Turcii au făcut-o una cu „pămîntul, în cît astăzi cu greu s'ar putea arăta locul ei. „Din dărîmăturile ei zidiră un alt tîrg în locul celui „vechi, care şi azi este în floare şi se cheamă de obicei *Tobac*" [3]). Urmele fostului oraş se mai vedeau pînă nu de mult lîngă satul Tobac la gura rîului Ialpug, unde arheologii ruşi presupuneau c'a fost vechea Tanata [4]).

Pe harta lui Cantemir ataşată „Descrierei Moldovei", la revărsarea Răutului în Nistru, este pus un oraş cu numele *Oriow*, ale cărui urme pot fi astăzi precis identificate cu acele cărora greşit li s'a atribuit origina Orheiului vechi. La 18 klm. sud-est de Orheiul de azi, lîngă comuna Trebujeni, se văd urme numeroase ale unei cetăţi cu două rînduri de valuri, ziduri şi clădiri. Pe o poziţie cum

[1]) V. Pârvan „Inceputurile vieţei romane la gurile Dunării" p. 33.
[2]) Idem, p. 129
[3]) D. Cantemir, „Descrierea Moldovei" p. 36
[4]) I. Halippa, „Trudi" II, p. 15.

rar se poate găsi — apa Răutului făcînd un cot enorm ce încinge aproape complect malul înalt ca o insulă — cu o uşoară limbă de pămînt ce urcă lin spre uscat, se'ntindea un oraş de o întindere destul de mare. Se pot găsi şi-acum la suprafaţă fragmente de ceramică, cărămizi, moloz, piatră; iar la mijloc temelia unei biserici în plan treflat moldovenesc. In apropierea ei s'au mai pastrat cîteva pietre funerare cu inscripţia crucei moldoveneşti. Pe malul Răutului se văd urmele unei băi, cu galerii pentru scurgerea apei şi cu ţevi de olane — unele publicate [1]).

Valea Răutului — Trebujeni.

Dacă părerea c'aici a fost cîndva Petrodava [2]) rămîne de domeniul presupunerilor greu de acceptat, identificarea cu Orheiul vechi este definitiv de'nlăturat, cum a demonstrat d. Ciobanu [3]). Intr'un document al lui Ştefan cel Mare dela 20 Ianuar 1497 se pomeneşte în legătură cu Orheiul de un sat „Moleşti lîngă Orhei", care nu

[1]) Anuarul Comis. Mon. Ist. pentru Basarabia, II, p. 144.
[2]) Ciobanu, „Biserici vechi" p. 40.
[3]) „Monografia Basarabiei" p. 183.

este altul de cît satul *Mălăeşti* la cîţiva chilometri de Orheiul de azi pe Răut. Deci şi Orheiul vechi nu putea fi aşezat în altă parte de cît în apropierea celui de azi, probabil la *Mitoc*, unde se văd urme de oraş, nu departe de iezătura, de care se pomeneşte pe vremea lui Vasile Lupu.

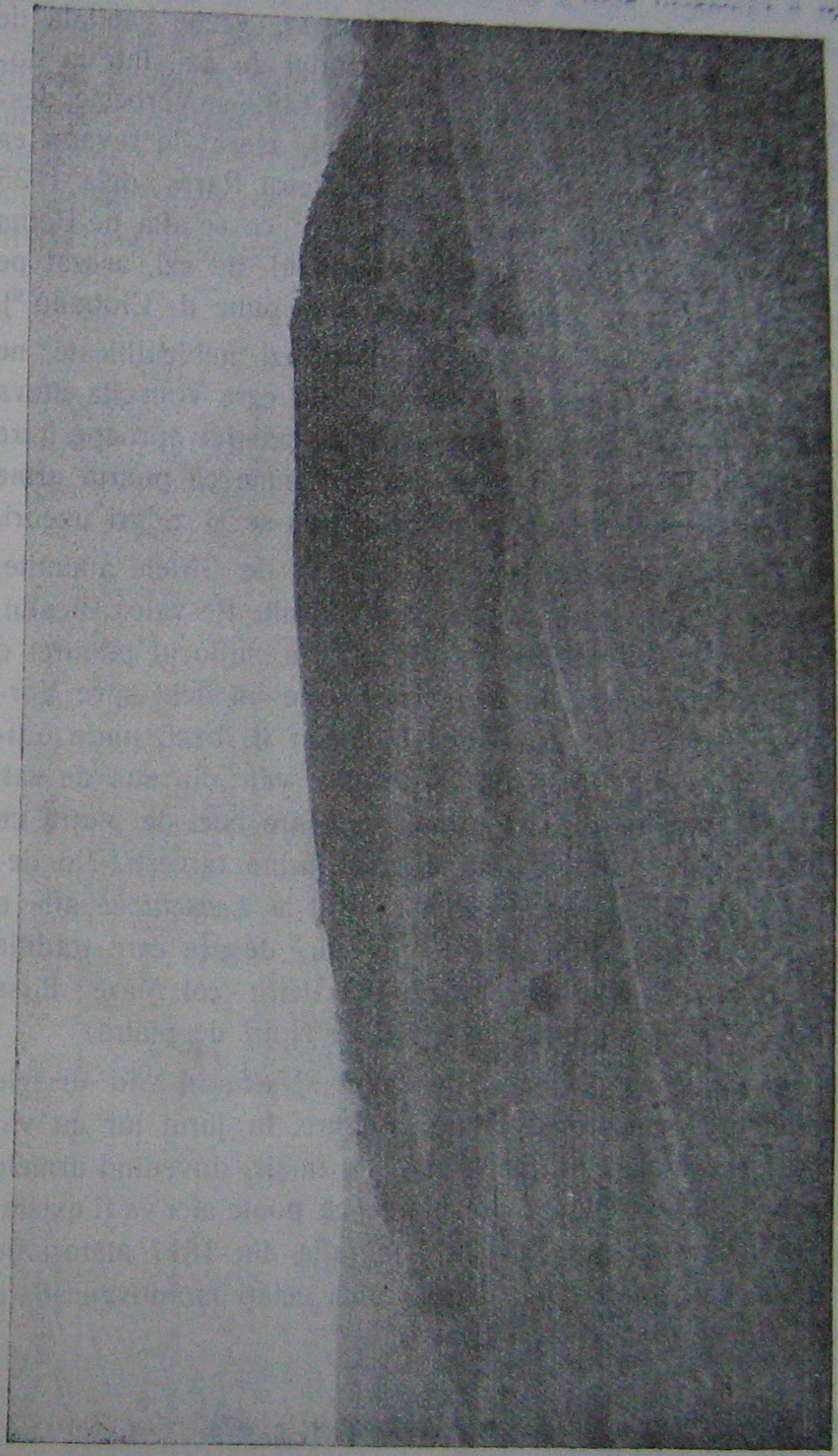
Pe valea Botnei se văd încă urmele a două cetăţi: Gorodca şi Gîrlele. Nu departe de Ulmu la patru chilometri de cătunul *Gorodca*, malul drept al apei devine mai abrupt şi mai înalt, iar la confluenţa a două vîlcele se rîdică un bot de pămînt ca o cetăţue naturală. Pe vîrful lui se văd urmele unui val puternic cu un şanţ exterior, tăind şi făşia de pămînt care leagă botul de deal cu restul pămîntului. Pe val a fost zid de piatră şi de cărămidă, a căror resturi se găsesc în abundenţă şi'n interior. Aceste urme de piatră m'au determinat să o consider de provenienţă mai nouă. Suprafaţa totală e de 6-8 ha.; e un punct strategic important, locuitorii pînă azi o numesc „Cetate" [1]).

La o distanţă de 2 klm. de satul *Gîrlele*, pe malul stîng al Botnei, se găsesc alte urme în vale, în apropiere imediată de apă, formate din foste clădiri. Pe o sprînceană de deal, tăiată de o vîlcică, se văd urmele valului cetăţii cu şanţul respectiv, înconjurînd o suprafaţă de 8-10 ha., de forma unui trapez. Cetatea a avut şi zid de piatră, iar locuitorii au găsit o piatră funerară într'un colţ al valului, care a fost adusă la sediul Comisiunii Monum. istorice. S'a cetit pe ea inscripţia turcească „A murit aici Mehmed Smail Hogea ţinutul Durostor satul Cosaide" [2]). Prin aceasta se confirmă părerea anterioară a d-l. Ciobanu c'aici a fost o cetate tătărească, poate vechea Hansca [3]); sau chiar ca mai înainte să fi existat, dar ca cetate moldovenească.

Interesant a fost trecutul orăşelului de azi *Căuşanii noi*, fosta capitală a căpeteniilor tătăreşti pînă'n sec. XVIII. Origina lui e mult mai veche şi sigur de origină moldovenească. După afirmaţia preotului Neaga, care scrie pela 1880, s'ar mai fi pastrat atunci o piatră funerară din sec. XV. Cimitirul vechi evreesc are pietre funerare cu

---

[1]) Ciobanu, „Biserici Vechi" p. 57.
[2]) Idem „Anuar" II, p. 142.
[3]) Idem „Biserici Vechi" p. 49.

Cetatea dela Gorodca

inscripţii ce-ar data din sec. XVI. După plecarea Tatarilor tîrgul a decăzut şi a ramas în starea de azi pe tot timpul stăpînirei ruseşti.

O altă veche aşezare a fost la *Lăpuşna*, veche capitală de ţinut, ale cărei urme se găsesc pe locul satului de azi. Intr'un document al lui Ştefan cel Mare din 13 Martie 1489 se vorbeşte despre un tîrg *Sarata*, încă depe atunci dispărut, aşezat la revarsarea Saratei în Prut [1]. Intr'un document al lui Petru Rareş dela 1535 se vorbeşte despre o aşezare „marele Cheşenev" ce se afla pe Botna între Dobra şi Oale, care nu poate fi Chişinăul de azi, aşezat pe Răut, ci poate e vorba de Căuşani, cum presupune d. Ciobanu [2]).

Alte mărturii despre cetăţi şi întărituri azi neidentificate ne dau urme prevăzute pe cuprinsul Basarabiei, din care vom cita cîteva numai, ele fiind foarte multe, caşi movilele de pămînt aproape. Intre aceste înglobăm acele movile despre care se spune că poartă urme de piatră sau de beciuri, prin aceste înţelegîndu-se şi ziduri uneori.

In judeţul Lăpuşna la *Mileşti*, nu departe de Gîrlele amintite, a fost o cetate, din care a ramas un beci pietruit. Pe valea Bicului, lîngă Străşeni, pe moşia *Curluceni*, se află în mijlocul pădurei o movilă mare cu beci. In faţa gării *Bucovăţ* este un deal spre Vorniceni cu forma de movilă; oamenii spun c'ar fi beci, unde odinioară trăia un urieş. La *Volcineţi*, în fundul văii din sus de sat, se află o movilă mare între două pîrae, care are beci de piatră cu poartă evidentă, unde se zice c'ar fi ascunse arme turceşti. Nu departe este o „Cişmea Domnească". Lîngă Prut la *Leuşeni* se află o movilă dublă cu vedere largă dincolo de rîu, despre care tradiţia spune c'ar fi îngropată aici o comoară de Petru cel Mare; lipsa vegetaţiei depe vîrful lor presupune urme de zidiri de piatră.

In judeţul Orhei nu departe de satul *Ustia* se văd urmele unui vechi cimitir cu numeroase pietre funerare. In jurul lor un val de pămînt cu lespezi mari de piatră aşezate în şir, dovedind urmele unei vechi aşezări. D-l Ciobanu presupune că poate aici va fi existat schitul dispărut Gătişca, pomenit în catagrafia din 1817 alături de Criuleni şi Ustia sau poate chiar urmele unei cetăţi moldoveneşti la gurile Răutului în apropiere de Nistru [3]).

---

[1]) I. Bogdan „Docum. lui Ştefan c. Mare" I, p. 373.
[2]) Ciobanu „Biserici vechi", p. 19,
[3]) Idem p. 65.

În satul *Palanca* din jud. Cetatea-Albă au existat pe malul Nistrului, pînă la 1858, ruinele unei cetăţui, cunoscută scriitorilor ruşi. In acelaş ţinut urmele altei citadele se cunoşteau la *Tatar-Bunar*. In ţinutul Cahulului, după unele mărturii, exista o cetate cu întărituri de piatră în tîrgul *Leova*. Ce-ar fi adevărat din legendele legate de cheile Bîcului din apropierea Chişinăului nu putem şti; nu se exclude posibilitatea unor aşezări, dat fiind condiţiile prielnice, precis însă nimic nu se poate afirma.

Țevi pentru canalizare din fostul oraș de lângă com. Butuceni, jud Orhei.

Cetățile de piatră

Cele mai cunoscute urme arheologice ale Basarabiei sunt cetățile ei de piatră, studiate şi de savanții ruşi şi de români, chiar înaintea realipirei Basarabiei. Intre altele cităm studiul d-lui Al. Lapedatu asupra Sorocei, publicat în primele numere ale Buletinului Com. mon. istorice. După război două studii recapitulative s'au publicat de d-nii general Panaitescu [1]) şi Şt. Ciobanu [2]); ultimul a publicat o monografie complectă asupra istoricului Tighinei [3]). Din toate cetățile existente, de-o atenție deosebită s'au bucurat cele dela extremitățile provinciei: Hotinul şi Cetatea-Albă, singurile care sunt sub supravegherea unui păzitor prin grija secției comisiunii monumentelor istorice din Chişinău.

După aspectul pe care-l mai păstrează până azi, aparțin tipului de cetăți medievale, care au fost construite la granița de est a Moldovei nu numai pentru apărarea acestei provincii, dar pentru stăvilirea năvălitorilor şi mai departe. Observația d-lui Ciobanu că la Nistru se termina Europa civilizată depe atunci, prin faptul că numai această apă e mărginită de cetăți, pe când celelalte ape ale Rusiei meridionale n'au nici una — e justă. Din aceste cetăți de piatră Chilia şi Ismailul sunt dispărute, rămâne să ne ocupăm de Hotin, Soroca, Tighina şi Cetatea-Albă.

Cea mai nordică, *Hotinul*, a jucat un rol important în istoria Moldovei, de oarece fiind punct de mijlocire între aceasta şi stăpânitorii de Nord ai Nistrului: Polonii, Ruşi, la care se adăugară şi Turcii dela Sud, a fost considerată ca o chee de cucerit pentru asigurarea stăpânirei Moldovei întregi uneori Vechimea nu este sigură deşi destul de adâncă; unii susțin chiar, după legendă bine'nțeles, c'ar fi fost întemeiat de un rege al Dacilor. Cele mai vechi ştiri istorice sigure sunt acele care vorbesc de cetatea Hotinului din țara

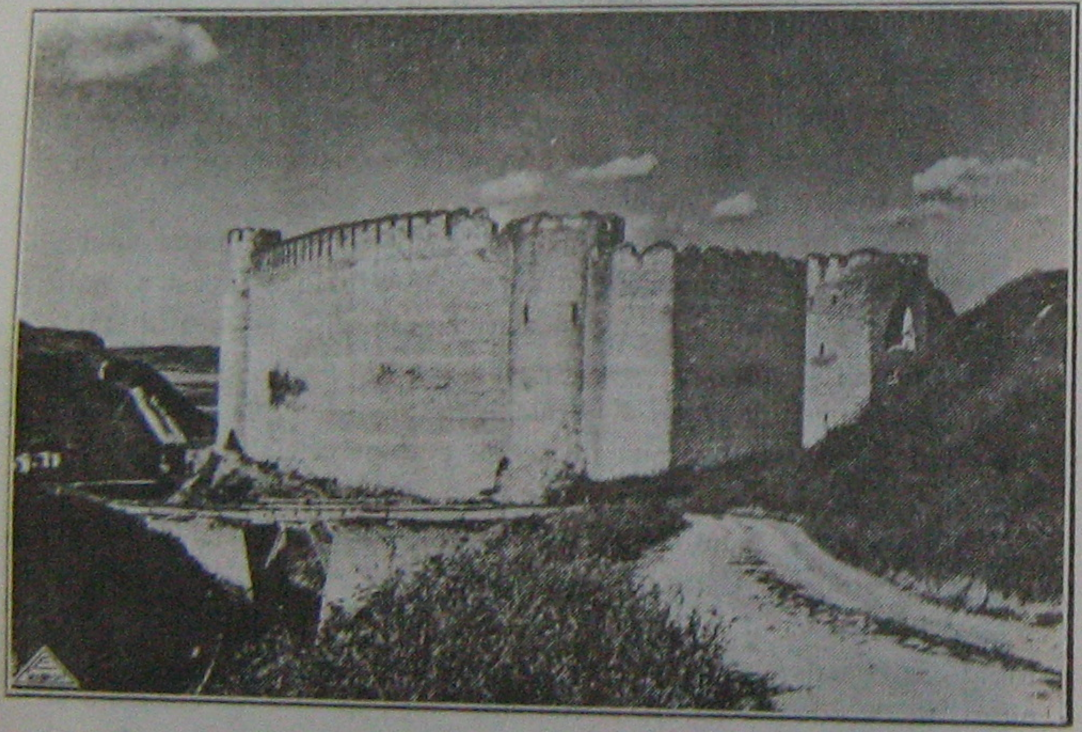
[1]) Gener. Sc. Panaitescu „Cetăți ruini din Basarabia" in „Bulet. Com. Mon. Ist. pentru Basarabia" I, Chişinău 1924, pp. 84-111.

[2]) Şt. Ciobanu in „Monogragia Basarabiei" Chişinău 1926.

[3]) In „Bulet. Com. Mon. Ist." Chişinău 1928, pp. 15-57.

Şepeniţului, cunoscută încă înainte de întemeerea Moldovei [1]. Prin familia Muşatinilor Hotinul ajunge în stăpânirea Moldovei la finele sec. XIII, de când rămâne cetate moldovenească mai bine de două veacuri.

De cine a fost zidită cetatea nu se ştie sigur; se pomeneşte de ea în timpul lui Alexandru cel Bun, care o repară, ajutând la desvoltarea vieţei economice, aici fiind de mult timp cunoscut vadul local. Ştefan cel Mare recucereşte cetatea, pe care între timp o luaseră Polonejii pe timpul certurilor dintre fiii şi nepoţii lui Alexandru cel Bun. Urmaşul cel mai însemnat, Petru Rareş, şi-a dat seama de valoarea Hotinului, care curând ajunge mărul discor-

Cetatea Hotinului.

diei dintre Poloneji şi Turci. Aceştia din urmă ordonă lui Alexandru Lăpuşneanu să distrugă cetatea, care curând vede sub zidurile ei oştile lui Mihai Viteazul în urmărirea Movileştilor.

In sec. XVII Hotinul a trecut de mai multe ori în stăpânirele succesive ale Turcilor şi Polonejilor; pe baza notiţelor unui general polonez un poet a lasat o frumoasă poemă despre una din luptele

[1] D. Onciul „Originele Principatelor" Bucureşti 1899, passim.

pentru Hotin. Un funcţionar turc anonim a lasat o amănunţită descriere a cetăţii, refăcută şi lărgită de Turci, considerată atunci şi de Cantemir ca una din cele mai mari cetăţi ale Moldovei [1]. Un alt demnitar turc o vizitează în 1763, lăsându-ne oarecare impresii.

Sub stăpânirea turcă Hotinul a fost asediat în mai multe rânduri, până când prin anexarea Basarabiei dela 1812 trecu sub stăpânirea rusească. Cetatea fu transformată de rangul al doilea, iar dela 1856 desfiinţată şi lăsată în complectă uitare, dărâmându-se în parte până la reluarea ei de Români. Sub auspiciile comisiunii dela Chişinău s'au început oarecari îmbunătăţiri; s'a dat atenţiei vechiului paraclis al lui Petru Rareş, asupra căruia D-l Balş ne-a dat un mic studiu. [2])

In starea actuală se compune dintr'o cetate de piatră, zidită de moldoveni, în formă de regiment dinspre uscat cu patru turnuri şi lineară spre Nistru cu 3 turnuri; zidurile sunt puternice şi au cazemate în interior. In sec. XVIII turcii au ridicat o a doua cetate de pământ, bastionată, cu şanţ împrejur şi cu căzărmi pentru ieniceri; Ruşii adăogară o biserică. Mai bine se păstrează astăzi tocmai cetatea cea mai veche.

Pe malul mijlociu basarabean al Nistrului se ridică în proporţii mai mici, cetatea dela *Soroca*, cea mai moldovenească decât toate şi cea mai mică. Părerea unor ruşi c'aici ar fi fost o cetate genoveză nu se poate susţine. A fost cu siguranţă un vad în sec. XIV, dar cetatea şi oraşul cu pârcălăbie apare mai târziu. Pentru prima oară se pomeneşte de asemenea dregător la 1499 în tratatul lui Ştefan cu Polonii. Dacă Petru Rareş ar face cetatea în piatră, ea trebuie să fi fost de lemn şi de pământ pe vremea lui Ştefan cel Mare, cum se confirmă şi dintr'o scrisoare a lui Bogdan cel chior. [3])

In decursul secolului sec. XVII a fost atacată de oştile Cazacilor, care aveau drum direct pe aici; în a două jumătate a acestui veac în deosebi ea a fost atacată şi prădată, dar şi Sorocenii au răspuns la fel, aceste lupte nu împiedicară ridicarea oraşului, care ţinea un iarmaroc cu negustori moldoveni şi străini. In sec. XVII fu atacată de aceiaşi Cazaci, apoi de Tatari şi Poloneji, apoi de Ruşi, care o stăpânesc odată cu întreagă Basarabie.

[1]) D. Cantemir, op. cit., p. 32

[2]) „Bul. C. M. I. Basarabia" II, Chişinău 1928, pp. 9-13.

[3]) Al. Lapedatu in „Bul. Com. Mon. Ist." VII, Bucureşti 1914, p. 85.

Despre trecutul ei să găsesc date la unii călători, ca Moro de Braze cel însoțea pe Petru cel Mare la 1711; autorul anonim turc tot depe atunci şi un englez dela mijlocul veacului XVIII. Dimitrie Cantemir, care a vizitat-o, afirmă că este mică, dar cu ziduri foarte tari şi înalte. [1]

Ea se păstrează azi sub formă de ruini, din care s'au păstrat însă bine zidurile înalte şi turnurile cu ocnelurile evidente. De formă circulară, are o poartă întoarsă spre apă, ceia ce-i dă caracter de factorie şi oare care slăbiciune. E 'nconjurată de un şanț aquatic, ce lasă liberă numai limba de pământ spre fluviu. Are turnuri trei circulare spre uscat şi unul dreptunghiular spre apă, cu poarta cetății; sunt depărtate între ele de 20 m. şi au două etaje. Inălțimea totală este de 20 metri la turnuri şi cingătoare; asta îi dă un aspect general svelt.

Asupra cetății *Tighina* s'au exprimat mai multe păreri în ce priveşte origina aşezării şi vechimea cetății. Credem că un cuvânt hotărîtor a spus d. Ciobanu în studiul de care am pomenit.

Etimologia cuvântului Tighina este de origină tătărească în legătură cu vadul ce va fi fost aici încă înaintea înființării Moldovei. Prima ştire istorică sigură apare într'un document al lui Alexandru cel Bun din 1408, în legătură cu privilegiile acordate negustorilor din Lemberg, reînoite şi de alți domnitori ulteriori. Pe timpul lui Ştefan cel Mare a continuat a fi moldovenească şi abia pe timpul lui Rareş este pierdută, cucerită fiind de Turcii lui Soliman, care-i schimbă şi numele în „Bender", care 'nseamnă port.

Multă vreme a existat părerea că cetatea Tighina a existat încă pe timpul stăpânirei moldoveneşti. D-l Ciobanu însă a dovedit temeinic că a fost îndicată de Soliman Magnificul între 1538–1541, când avem date sigure că este gată [2]). In a doua jumătate a sec. XVI şi 'n sec. XVII Tighina a fost mereu atăcată de Moldoveni, Cazaci şi Poloneji, ruşi Soroca; dar a rezistat aproape totdeauna fără mari stricăciuni. Ea avea un rol important pentru stăpânirea turcească, căci de aici începea raiana care se 'ntindea peste tot sudul Basarabiei.

[1]) D. Cantemir, op. cit. p. 31.

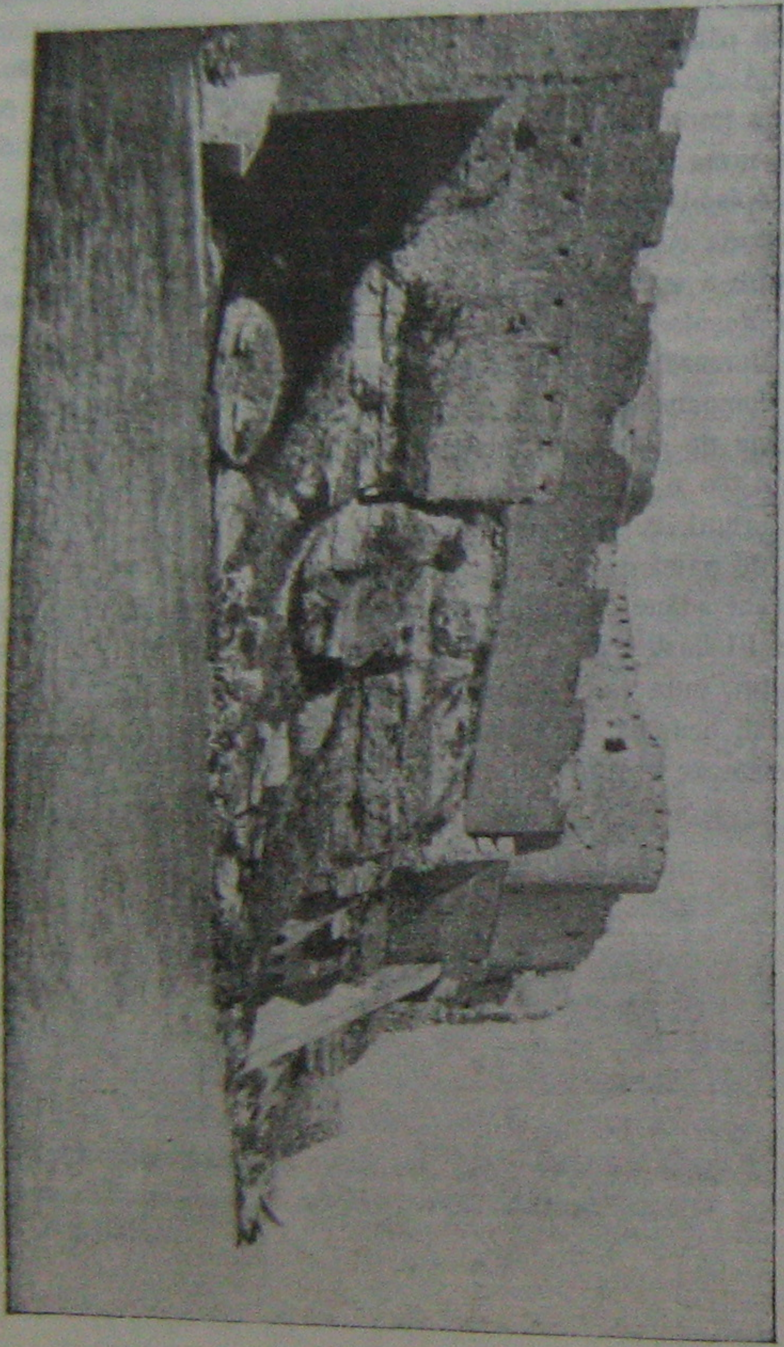
[2]) „Cetatea Tighina" Chişinău 1928, No. 23–25.

Pierderea Tighinei nu o putură suporta Moldovenii aşa de uşor, de aceia unii domni se gândeau deseori s'o recucerească; exemplul cel mai îndrăzneț, al lui Ion Vodă cel cumplit. Importanța cetății creşte în veacul următor, turcii dându-i un dregător superior, care a stat până la 1812, când revine Ruşilor. Aceştia au mai adăugat încă un rând de fortificații exterioare şi o biserică, refăcând pe un plan cu totul nou, occidental şi oraşul. La 1917–18 a avut de suferit pe urma retragerei armatelor ruseşti.

Un episod interesant din viața Tighinei, care o pune în legătură cu istoria europeană, este legăturile sale cu regele Suedici Carol XII, care a stat aici mai multă vreme, în timpul campaniei sale împotriva Ruşulor. S'au păstrat multe informații asupra acestui fapt; până azi durează un monumeut la Varnița, în amintirea lui.

Se compune din două elemente bine distincte. Cea mai veche este citadela de piatră din interiori, din ziduri groase, de forma unui patrat, cu o singură intrare spre sud. Are o suprafață de 2 ha. şi 8 turnuri, cu zidul estic direct pe malul Nistrului. La exterior e cetatea de pământ de forma unui pentagon neregulat, alcătuită dintr'un şanț adânc căptuşit cu piatră şi subterane sistematic lucrate! Valul are 10 bastioane şi 6 porți; interiorul are 60 ha. cu numeroase clădiri, între care şi ruinele unei geamii.

Astăzi, ocupată de armată, caşi alte cetăți, este una din cele mai cercetate de călători, dornici să cunoască din trecutul Basarabiei.

Cetatea Albă.

Cetatea-Albă

Dintre toate cetăţile de piatră, de care ne-am ocupat în capitolul anterior, Cetatea Albă se desprinde distinct, cu un trecut adînc si cu o profilare complectă. Descrierea ei merită o atenţie deosebită.

Cea dintăi cunoscută mai bine de istorici, străini sau romîni, s'a bucurat de monografii numeroase şi de cercetări repetate. Una din cele mai bune şi puţine lucrări bune a d-lui Iorga i-a consacrat de mult încă un studiu complect istoric [1]). Ştiri noi s'au mai adăugat mai ales în urma cercetărilor d-lor G. I. Bratianu, [2]) Şt. Ciobanu — în lucrările citate — Paul Nicorescu [3]) Gr. Avachian, [4]) cel din urmă răscolitor al comorilor arheologice şi organizatorul unui muzeu la cetate.

Cea dintăi aşezare apare pe vremea Grecilor antici, *Tyras* fiind una din cele mai cunoscute colonii pontice. Vechiul Tyras este şi astăzi vizibil în resturi păturite unele peste altele, mai cu seamă în părţile dinspe liman. Este cea mai primejduită parte a staţiunii istorice, de oare ce nu se bucură de nici o îngrijire, surpîndu-se mereu. Ba încă acum cîţiva ani primăria prin consilieri, neînţălegători ai valorilor ce le posedă, era gata să parceleze locul cu anticul patrimoniu, şi să distrugă ce a mai rămas din Tyras pentru modeste locuinţi moderne. Cetatea veche se întinde azi şi 'n diferite curţi particulare.

S'au scos la iveală: cărămizi şi ţigle cu ştampile, toarte, grafite, vase de lut excelent arse şi de sticlă bine păstrate — multe din ele cu însemnari interesante, de oarece ne ajută la cunoaşterea vieţei publice şi particulare a coloniei greceşti. O parte din acest material, caşi din cetăţile ulterioare, se află depozitate într'un muzeu provizoriu la liceul de băieţi; altă se găseşte la muzeul de antichi-

---

1) N. Iorga. „Chilia şi Cetatea Albă" Bucureşti 1899.
2) „Les Bulgares à Cetatea Albă" Paris 1925.
3) In diferite numere din B. C. M. Ist.
4) In „Bulet. la M. J." Chişinău 1931, pp. 47—104

ţii din Odesa; la începutul de muzeu din cetate; cîteva la sediul Comis. Monum. istorice din Chişinău; şi 'n fine s'au îmbogăţit şi unele colecţii particulare, aceia a d lui Nicorescu bănuim cea mai bogată.

Tyras a fost înfiinţată în a două jumătatea a sec. VII a. Cr. şi s'a desvoltat ca una din cele mai importante colonii prin relaţiile cu hinterlandul scitic şi cu marele centre economico-culturale: Milet Rhodos, Athena etc. Organizat după sistemul marilor oraşe din Grecia, cu senat din patru sute de membri, cu consiliu economic, era condus de un strateg şi un astynom, a cărui efigie apare pe numeroasele monede ce s'au pastrat. Justiţia era condusă de un Sinedrion, tribunalul bătrînilor oraşului.

Viaţa liniştită a cetăţii greceşti s'a scurs aproape şapte veacuri, pînă la 52 p. Cr., cînd cade sub stăpînirea romană. A doua formă de viaţă n'a schimbat prea mult aspectul oraşului, păstrîndu-şi încă autonomia.

Abia cu invaziile barbare începe o tristă epocă, de oarece, prin importanţa ei, a fost punctul de atracţie al diferitelor năvălitori şi stăpînitori, pe cînd alte cetăţi pontice s'au bucurat de o relativă linişte sub dominaţia bizantină. Goţi, Huni, Avari, Slavi, Cumani şi Pecenegi au trecut pe aici, după toate probabilităţile istorice. Bulgari, Tatari, Bizantini, Cazaci mai tîrziu, au stăpînit sigur oraşul, pînă cînd la finele sec. XIV se fixează aici domnia moldovenească. [1]) Incepe o eră de prosperitate, dela domnia lui Alexandru cel Bun şi care ţine întreg veacul XV; la 1484, sub Ştefan cel Mare, număra 20.000 locuitori. De atunci a fost mereu locuită; deşi căzută sub stăpînirea turcească, Cetatea Albă este un emporiu important la Marea Neagră. Abia pe timpul războaelor dintre Ruşi şi Turci decade enorm; la 1812 nu mai avea decît 4112 locuitori. Sub Ruşi şi-a revenit, crescînd mereu ca port şi oraş, pînă cînd revenind sub stăpînirea romînească la 1918, să-şi recapete importanţa de... municipiu.

Resturile acestor civilizaţii s'au păstrat, cele mai vechi amestecate, cele mai noi bine dinstincte. Cetăţile succesive erau pe cale de dărîmare. Datorită iniţiativei unor autorităţi locale şi mai ales Comisiei monum. ist. dela Chişinău, s'au restaurat o parte din ziduri şi turnuri, s'au consolidat flancurile dinspre apă, aşa că vechea cetate moldovenească mai străjueşte încă drept mărturie a trecutului ei.

[1]) Vezi şi Bogdan „Inscripţiile dela Cetatea Albă". Bucureşti 1908.

Incă pe vremea lui Alexandru cel Bun, pentru apărarea portului viu se întăreşte cetatea Moncastro, după denumirea genoveză — cum ne marturiseşte călătorul francez dela 1421 Guillebert de Lannoy. Pe timpul lui Ştefan cel Mare drumul comercial ce trecea pe aici capătă o importanţă exclusivă, dela închiderea altor căi spre Orient din cauza Turcilor, care tindeau să transforme Marea Neagră în loc otoman. Ştefan dă o serie de privilegii negustorilor din Levant, asiguraţi faţă de drumul primejdios pe uscat din Tartaria. Cetatea Albă, cum o vor denumi-o de acum Moldovenii, cîştigă un renume european prin starea ei înfloritoare economică, în cît Turcii consideră punctul capital al politicei lor expansioniste stăpînirea cetăţii. Pentru aceasta repetatele atacuri, pînă cînd Baiazid II o cucereşte la 1484, cu mari jertfe.

Ştefan cel Mare, nemîngăiat pînă la moarte de această perdere, o întărise puternic. S'a păstrat inscripţia porţii principale, făcută sau refăcută la 1476 sub pîrcălabii Herman şi Luca, de teama Turcilor. Pe aici se făcea comunicarea cetăţei cu oraşul printr'un pod mişcător astăzi inexistent, care se alipea zidului, cînd ameninţa primejdia. Poarta principală se evidenţiază şi azi, cu amintirea formelor medievale. Are două etaje înalte, laturile intrării susţinute de contraforţi puternici, poate cam grosieri. Etajul e susţinut de bolta ogivală cu trei arcade similare; pe laturi ambrazuri şi bastioane, de unde se putea face bătaia armelor în direcţia liniei şanţului.

Spre oraş cetatea e 'nconjurată de un val cu glacis defensiv. Dincolo e valea oraşului, dincoace un şanţ adînc de 14 metri, de aceiaşi lărgime peste tot şi sapat cu mare greutate în două straturi de calcar de mare. Şanţul mai este căptuşit pe ambele maluri cu ziduri de piatră. Cînd era nevoie, apa limanului acoperea şanţul, apărînd puternic cetatea şi spre uscat.

Prin poartă se pătrunde în prima curte, cea mai largă, dealungul căreia se păstrează: cîteva bastioane refăcute pe timpul dominaţiei turceşti, două grupe de ambrazuri pentru turnuri mari, un turn exagonal şi altul patrat; ruinele locuinţii comandantului, probabil pe vremea Ruşilor construită; în interior un minaret şi resturile giamiei turceşti, iar în faţă un turn patrat de provenienţă mol-

dovenească şi refăcut, cu mare greutate, în 1928. Fiind cel mai înalt din turnuri, el servea pentru supraveghere atît în interior, cît şi 'n afară. Cu ocazia reparaţiei s'au descoperit depozite de pulbere şi mei, depe timpul stăpînirei turceşti încă [1]).

Acelaş turn avea menirea să apere şi intrarea spre curtea a doua, mai mică şi mai veche. Spre aceasta mai ducea încă un zid cu ambrazuri pornind din prima curte. Un zid mare crenelat despărţea curţile, care comunicau printr'o poartă boltită, ce va fi avut probabil două etaje. In curtea a doua se află de-alungul zidurilor resturile unei clădiri, probabil cazarmă, folosite pînă acum 70 ani în urmă. Pe marginea dreaptă zidul crenelat e prevăzut cu patru bastioane, cel de al treilea făcut de Petru Aron la 1454 pentru a fi înarmat cu tunuri; jos e flancat de un alt bastion. De altfel cea mai mare parte a acestor întărituri: ziduri, creneluri, bastioane, ambrazuri — a fost construită de Moldoveni în sec. XV; numai cîteva adaosuri aparţin epocii turceşti.

Ultima cetate din interior, cea mai mică şi mai veche, servea ca donjon, după adăugarea celorlalte două. Este bine pastrată, de plan dreptunghiular, avînd la colţuri cîte un turn etajat. Cel mai bine pastrat e turnul din colţul stîng, care servea de temniţă; are o boltă ogivală. In interior cetăţuea are resturi de clădiri, dintre care s'a mai pastrat absida paraclisului în păretele de est. In colţul vestic se află o pivniţă cu boltă ogivală, sigur practicată mai tîrziu. Deşi s'au găsit aici multe obiecte de provenienţă modernă, ca monede moldoveneşti, origina cetăţuei poate fi mult mai veche.

De aici începe limanul Nistrului, care se'ntinde pe largă suprafaţă. Cetatea e aparată de zidul ce'mprejmueşte cele două cetăţi, caşi de-un al doilea, pastrat pe jumătate din lupta continuă cu valurile, care bat şi rod cu încăpăţinare această strajă de civilizaţie, astăzi căzută din gloria ei de odinioară. Călătorul, atras de amintirea trecutului sau vizitatorul singuratec, pornit spre reverii fantastice — nu-şi va pierde vremea în zadar, ostenindu-se pînă la acest punct de frontieră a două lumi.

* * *

[1]) P. Nicorescu. „Lucrări de consolidare şi restaurare la Cetatea Albă" în „Bul. Com. Mon. Ist." Chişinău 1931, pp. 115—128.

De Cetatea Albă a fost strîns legată şi istoria vecinei ei depe Dunăre, cetatea *Chilia*. Viaţa acestui important centru economic, pe vremea lui Ştefan cel Mare aproape cît şi Cetatea Albă, este cunoscută din documente. Aşezarea ei însă n'a putut fi definitiv precizată pînă azi. E vorba bine'nţăles de Chilia nouă depe malul nordic al Dunării, căci Chilia veche dobrogeană nu pare atît de veche cum îi este numele.

Chilia e cunoscută în istorie la început sub numele de Lycostom, denumire antică a gurei braţului Dunării de nord — legătură pe care o face Cantemir cel dintâi [1]). In veacul XII se aminteşte aici de un castel bizantin, unde la 1274 este exilat patriarhul Iosif de împăratul Mihail Paleologu. In veacul următor apar aici nu numai negustori, dar şi autorităţi genoveze, cărora probabil Bizantinii vor fi zălogit Chilia, după explicaţia lui Miron Costin. De pe atunci va fi datat „cetatea cea mare" — genoveză, — spre deosebire de „cea mică" construită de Ştefan cel Mare, cum credea cronicarul însuşi [2]).

Aproape în acelaş timp cu Cetatea Albă cade şi Chilia sub stăpînirea romînească, ca sub domnul Munteniei, care se fixează aici pe la finele veacului XIV. Cetatea a fost întărită şi de Sigismund al Ungariei pe la 1397, dela care fapt datează probabil pretenţiile regilor unguri, reprezentaţi prin garnizoane locale. In timpul luptelor dintre urmaşii lui Mircea cel Mare, Chilia cade şi sub stăpînirea Moldovei; dar Petru Aron o cedează din nou Ungurilor, de frica Turcilor. Lui Ştefan i-a fost dat s'o alăture Moldovei în împrejurările tragice cunoscute şi să-i dea o înflorire economică, ce-a atras şi mai mult pofta Turcilor. Cu puţin înaintea căderii Cetăţii Albe Baiazid II cuprinde Chilia, care va împărtăşi de acum aceiaşi soartă ca şi surata ei de pe Liman.

Domnii Moldovei nu s'au împacat toţi cu această perdere; cei mai viteji au încercat recucerirea ei dela Turci. Petru Rareş la 1538, cu rezultat complect defavorabil, căci a perdut şi altă cetate; Aron Tiranul cu oarecari şanse, avînd sprijinul Cazacilor — dar cu acelaş rezultat. Vasile Lupu e stăpînul cetăţii sub formă paşnică; el zideşte aici biserica Sf. Neculai, pe ruinele alteia mai vechi dela Ştefan cel Mare, cum a dovedit definitiv pr. Albu Antonie într'o lucrare

[1]) „Descriptio Moldaviae" pp. 3—4, 7—9.
[2]) In „Cartea pentru descălicatul dintîi", Letopiseţe, I. pp. 69—70.

ce-o păstrez în manuscris. Încă din a doua jumătate a sec. XVIII Rușii încalcă Chilia, pe care o stăpînesc efectiv dela 1806 pînă la 1918, cu întreruperea moldovenească 1856 – 1878.

Urmele importantei cetăți s'au șters din memoria localnicilor, locul precis unde a fost rîdicată nu se poate determina. In actuala Chilia Nouă, la 100 m. de biserica Sf. Neculai, pe malul stîng al Dunării se află o rîdicătură de pămînt, considerată ca cetatea lui Ștefan cel Mare [1]. Suprafața e de aproape un hectar, deci destul de mare; iar vecinătatea apei era strict necesară pentru o cetate.

Mai cunoscută e cetatea de pămînt de proveniență turcească. Are o suprafață de 10 ha., de formă patrată, cu laturi de circa 300 metri, la fiecare colț cu cîte un bastion, întărit ca o redută pentru tunuri. Obstacolul e format dintr'un șanț ce se umplea cu apă la nevoe; spre Dunăre apare și zidărie; spre exterior are două porți. Și această cetate se'nchină dispariției.

Cele două cetăți de glorie politică, prin valorile lor economice, cu faima relațiilor pînă'n China și Atlantic, stau astăzi mute. Ele aparțin însă trecutului Basarabiei, prin care această provincie se poate justifica mai mult ca prin oricare alte urme.

Curtea interioară dela Cetatea-Albă.

Cimitire vechi

Deși monumente mai noi și mai puțin importante din punct de vedere arheologic, cimitirele vechi din Basarabia nu trebuie neglijate într'un studiu ca cel întreprins de noi, de oarece ne dau știri istorice, în deosebi asupra unor personalități din viața bisericească, sau chiar desvălue crâmpee din trecutul general al provinciei de peste Prut.

Cele mai vechi cimitire se găsesc pe lîngă biserici, așa cum se obișnuia pretutindeni în lumea creștinească și la Romîni până'n sec. XIX. Unele din ele se păstrează pînă azi, cu numeroase pietre de mormînt; altele, dimpotrivă, au rămas văduve de biserică, ce-a dispărut, lăsînd uneori mărturie un adăpost pristolului. Chiar în regiunile sărace în piatră se obișnuia a se pune deasupra mormîntului un semn distinctiv de piatră, cioplit și gravat cu inscripții.

Și'n arta cioplirii acestor pietre se păstra o tradiție. Pe una din fețe se săpa într'un panou forma crucii moldovenești din patru triunghiuri isoscele cu vîrfurile unite; deasupra se săpa soarele cu raze de-o parte și luna, în chipul unei fețe omenești, de cealaltă. Urmau inițialele I. H. N. C. și inscripția, care începea cu aceiași formulă: „Aici odihnește robul lui D-zeu...“ sau „Sub acest stâlp (piatră) zace,..“. Inscripțiile în moldovenește se fac cu litere cirilice — numai puține și mai noi cu cractere rusești de mînă — simple, uneori cu prescurtări, foarte rar cu cerdacuri. Se găseau și inscripții foarte frumoase, cum s'a mai păstrat cea dela Budești (Lăpușna); altele în versuri, ca la Ișnovăț Orhei) sau Văsieni (Lăpușna) [1].

Pe lîngă aceste elemente strict necesare, se mai obișnuiau și alte reliefuri, singurul caracter artistic. Sub inscripții se scoteau diferite figuri: capul lui Adam și două oase, două suliți încrucișate, vase de flori cu rinsouri stilizate, păsări. Pe marginea pietrelor se săpau chenare din rinsouri sau motive geometrice, după tradiția frumoaselor chenare moldovenești — Putna sau Rădăuți de pildă. A-

[1]) Șt. Ciobanu „Biserici vechi din Basarabia“, Chișinău 1924, p. 17.

cele destinate mormintelor boiereşti erau lucrate cu îngrijire, cum era şi firesc, de meşteri bine plătiţi. Adevărate broderii sunt sculptate pe pietrele mormintelor fiului vornicului Iancu Miclescu dela M-rea Hîncu sau familiei Donici dela biserica Rîşcanului din Chişinău.

Afară de pietrele dreptunghiulare se mai aşezau pe morminte cruci de piatră, care erau de două feluri. Unele sunt simple, cu braţul orizontal format din două triunghiuri drepte; cele mai multe însă au aceiaşi formă ca crucile gravate pe piatră, cu braţele ca triunghiuri piramidale, formînd ceia ce se numeşte „croix patée". Dimensiunile normale nu 'ntrec înălţimea de 1,50 m.; rar sunt crucile mai înalte de 2 metri, ca la Hogineşti (Orhei), socotind numai dela suprafaţa pămîntului.

Din cauza friabilităţii materialului din care se lucrau pietrele şi crucile de mormînt, nu se cunosc morminte mai vechi de 'nceputul sec. XVIII. După afirmaţia fostului paroh dela *Căuşanii noi*, pr. I. Neaga, pela 1880—cînd scrie autorul—exista la cimitirul vechi de acolo o piatră mormîntală cu inscripţia din veacul al XV-lea [1]). Astăzi însă la cimitirul creştin inscripţiile nu sunt mai vechi de date amintită. Se crede, după cunoscătorii de ebraică, că la cimitirul evreesc sunt pietre din sec. XVI [2]). La *Şafrancani* (Bălţi), între două văi, se văd urmele unui cimitir, căruia locuitorii îi spun „Ţintirimul împăraţilor"; între aceste pietre una se spune că purta inscripţia unui „Ştefan Vodă", probabil deci cel puţin din sec. XVI. Cimitirele dela *Trebujeni*, unde a fost vechea cetate moldovenească Oriov, dela „Peştera" din *Butuceni*, dela *Ustia* (Orhei) trebuie să fie iarăşi foarte vechi, deoarece inscripţiile depe pietre s'au şters de vechime şi nu se mai pot distinge datele.

Cele mai vechi inscripţii sunt din primele decenii ale sec. XVIII. La *Căuşanii noi* se mai văd pietre cu inscripţii complecte dela anii 1742 la vechiul cimitir, unde a fost o altă biserică, căci actuala datează dela 1764—67; pe unele se poate desluşi chiar 1732. La *Butuceni* (Orhei) biserica în stîncă păstrează data de 1675; la 1 klm. de clopotniţa bisericii se află o piatră mormîntală, pe care d-l Ciobanu crede a fi* descifrat anul 1628 [3]) — poate e 1728. La vre-o

[1]) Şt. Ciobanu, op. cit. p. 19.
[2]) Idem.
[3]) Op. cit., p. 46.

3 klm. de *Capaclia-Răzeşi* (Cahul) se găseşte o poiană pe un podiş înalt, unde, după spusele locuitorilor, ar fi fost o mănăstire; pînă dăunăzi existau chiar pietre de mormînt, urme ale cimitirului dispărut [1]). La aceiaşi distanţă de satul *Ustia* (Orhei), la marginea unei pădurici, se găseşte un cimitir vechi din care s'au păstrat vre-o zece pietre mormîntale, cu inscripţii indescifrabile, dar sigur moldoveneşti. La aproape un chilometru dela acest cimitir se găsesc alte două pietre, pe una din ele d. Ciobanu bănueşte anul 1688 [2]).

In curtea bisericii *Vadul lui Vodă* (Lăpuşna) sunt cîteva pietre mormîntale, din care cea mai veche poartă data de 1762; dar în curtea proprietarului moşiei sunt urmele altui cimitir cu pietre ce mai păstrează inscripţii şterse moldoveneşti, cea mai veche dela 1733 [3]). La *Oniţcani* (Orhei) cimitirul se află în mijlocul satului, lîngă locul vechii biserici; păstrează mai multe pietre vechi, din care una poartă data 1732 [4]). In curtea bisericii din *Budeşti* (Lăpuşna) se află o piatră mare cu inscripţia „Acest stîlp este a lui Ştefan Timotin cel ci l-au ucis tătarii" — probabil deci din prima jumătate a sec. XVIII. Urmele a două cimitire vechi se păstrează lîngă *Hruşeva* (Orhei), unul la cîteva sute de metri de biserică, celălalt puţin mai departe pe valea Ichelului; inscripţiile sunt indescifrabile, dar probabil din aceiaşi epocă.

Bogat în inscripţii vechi e cimitirul de pe lîngă biserica St. Nicolae din *Chilia Nouă*, toate pe mormintele credincioşilor armeni. Cea mai veche datează dela 1648, pe mormîntul unei oarecare Ana Melcuţa din Tavris. Din secolul XVIII sunt mai multe: 1733, 1740, două dela 1749, dela 1765 şi una fără dată descifrabilă, pe o lespede cu reliefuri de plante şi chiparoşi, frumos stilizate. La Budachi se păstrează o placă de marmoră, frumos ornamentată, cu două inscripţii dela 1765, amintind de doi copii ai unui dascăl din Chilia. Şi mai numeroase sînt inscripţiile armeneşti dela biserica armenească din *Cetatea Albă*, studiate de dl. Avachian [5]). Afară de cele din interiorul bisericii, se găsesc mai multe în grădina şi curtea

[1]) Idem, p. 61.
[2]) Op. cit., 55.
[3]) Idem, p. 64.
[4]) Idem, p. 65.
[5]) Gr. Avachian „Inscripţiile armeneşti din Cetatea Albă" Bucureşti 1923.

bisericii, urmele cimitirului obişnuit. In grădină datează dela 1703, 1705, 1717 şi 1766 — ultima de forma unui sicriu de marmoră, cu frumoase draperii sculptate pe margini. In curte sunt următoarele: dela 1689, 1705, 1712, 1717 două, 1724, 1742, 1759, 1762 — pe o foarte mare placă de marmoră — şi mai departe una din 1726.

Din a doua jumătate a secolului XVIII se cunosc mai multe pietre vorbind de cimitire vechi. La *Rezeni* (Lăpuşna) două inscripţii dela 1753 şi 1763 se pot distinge din cele cinci pietre cu semne

Biserica din Hogineşti — Orhei

moldoveneşti, amintind de cimitirul satului dispărut „Ciuca", la distanţa de 2 klm. Locuitorii mai bătrîni spun c'aici a fost Gangura veche, unde s'a desfăşurat o luptă aprigă între Ruşi şi Turci la 1789 [1]. Inafara curţii bisericii din *Dănceni* (Lăpuşna) s'au păstrat cîteva pietre din vechiul cimitir; pe una se poate ceti anul 1762. In curtea bisericii din *Sireţi* (Lăpuşna) se află pristolul vechii bi-

[1]) Ciobanu, op. cit. p. 55.

serici şi cîteva pietre de mormînt, pe una citindu-se o inscripţie dela 1765; sigur însă c'au fost altele mai vechi, deoarece actuala biserică datează dela 1780. La *Rîşcova* (Orhei), ca una din cele mai vechi biserici, se află o piatră frumoasă dela 1777. In curtea bisericii *Sf. Ilie* din Chişinău se găsesc mai multe morminte cu cele mai vechi inscripţii din oraş. Lîngă altar este stîlpul lui Ştefan Nour, în amintirea celor răpiţi de Tătari la 1781; tot acolo pietre pe morminte boereşti dela 1815 (2) şi 1817 (2).

In comuna *Truşeni* (Lăpuşna) se mai vede un cimitir cu numeroase pietre frumoase, aşezate pe coasta unui deal, lîngă fosta biserică, din care se păstrează pristolul. Sunt cîteva din secolul XVIII, una dela 1785 vorbeşte de un diacon Madan. In jurul bisericii dela M-rea *Rughi* era un mic cimitir, în care s'au păstrat opt pietre cu inscripţii moldoveneşti; una dela 1785 pe mormîntul unei călugăriţe [1]). La *Vorniceni* (Lăpuşna) s'a păstrat vechea biserică din 1791 cu cimitirul alăturat tot de-atunci. O serie de cruci şi pietre înconjoară biserica *Mazarachi* din Chişinău, cu inscripţii în moldoveneşte: două dela 1796 şi un stîlp dela acelaş an; urmează apoi altele dela 1800, din care una în versuri pe un stîlp înalt. In spatele altarului bisericii Sf. Nicolae din *Bălţi* se găseşte o cruce din piatră pe mormîntul unui staroste de negustori din Iaşi, îngropat la 1797. Lîngă pridvorul bisericii din *Albineţi* (Bălţi) se află mormîntul ctitorilor bisericii, cu o inscripţie frumoasă pe o piatră dela 1797.

Din primele două decenii ale secolului XIX, pînă cînd s'a instalat pe deplin stăpînirea rusească şi'ncep a se organiza în oraşe cimitire separate, exemplele sunt şi mai numeroase; vom aminti doar cîteva. La *Budeşti* (Lăpuşna), în dosul bisericii se află cimitirul cu inscripţii pe pietre indescifrabile, ce par dela finele sec. XVIII; iar altele de mai târziu, 1816 etc. [2]). Nu departe de biserica din *Cobâlea Nouă* (Soroca) se află o piatră destul de mare cu inscripţia dela 1801. In curtea bisericii din *Drăguşenii vechi* (Lăpuşna) sunt cîteva pietre mormîntale, pe una se poate ceti anul 1807, pe altele 1820, etc. Lîngă biserica din *Buicani* — Chişinău se găsesc

[1]) Arhit. Ţiganco „Mănăstirea Rughi" in B. C. M. Ist. Chişinău 1928, p. 122.
[2]) Ciobanu, op. cit. p. 64.

două cimitire: unul la răsărit, alături de pristolul vechii biserici şi altul la apus, ceva mai depărtat şi mai nou.

Pietre cu inscripţii moldoveneşti sunt numeroase; 13 poartă datele dela 1800 până la 1831 din vechiul cimitir, iar din cel mai nou primul an e la 1812. Lîngă biserica Adormirei dela M-rea *Căpriana* se află o piatră cu frumoasă inscripţie pe mormîntul arhimandritului Chiril dela 1821, alături de piatra mitrop. Bănulescu, tot dela 1821, cu inscripţia în ruseşte. In faţa altarului bisericii *Sf. Gheorghe* din Chişinău sunt şase pietre funerare, din care două cu frumoase inscripţii moldoveneşti, dela 1815—1825 [1]. In curtea bisericii *Râşcanu* se păstrează numeroase pietre cu inscripţii romîneşti, unele pînă'n pragul răsboiului mondial, ceea ce dovedeşte conservarea limbii romîneşti cu persistenţă; cea mai veche e dela 1813.

Se pare că cel dintâi cimitir organizat ca atare este „cimitirul ortodox central" din Chişinău, cunoscut şi sub numele de „Malina mică". După un letopiseţ din 1871 se aminteşte că existenţa lui a fost hotărîtă în 1812; dar, după vechimea pietrelor, el a fost început mai tîrziu. La 22 Mai 1822 se pune piatra fundamentală a bisericii „Toţi Sfinţii", capela cimitirului, şi, tot de atunci, datează cea mai veche inscripţie.

Se îngropau aici morţii tuturor neamurilor ortodoxe: ruşi, moldoveni, greci, bulgari şi sîrbi — în limba acestora fiind ticluite şi inscripţiile funerare. Interesante sunt pietrele moldoveneşti, în număr de vre-o sută, printre cele cîteva mii ruseşti—scrise cu cirilice sau caractere ruseşti, ceea ce dovedeşte aceiaşi persistenţă de limbă de care am amintit, cu mult după 1812. Cîteva informaţii a dat dl. Inculeţ [2]; un studiu mai complect a constituit teza de licenţă a studentului nostru Nicov Andrei, nepublicată însă.

Pietrele, relativ bine păstrate, dar cu tendinţe de năruire unele, poartă epitafe frumoase ca stil şi executare, unele de-o simpleţă mişcătoare. Sculpturile în piatră sunt aceleaşi ca la mormintele depe lîngă biserici; unele colorate viu, altele cu mai multe inscripţii.

Cele mai vechi datează din 1822, de cînd s'au păstrat 6, apoi din 1823, două din 1824 şi apoi în fiecare an din decadele următoare. O piatră din 1824 are două epitafe în versuri albe, în moldoveneşte şi'n greceşte. Cea mai nouă piatră se află pe mormîntul unui dascăl Vasile Munteanu din 1870. Interesant e faptul că s'au scris epitafe în moldoveneşte şi pe mormintele unor ruşi sau bulgari din anii 1831—1842. Intre figurile mai importante amintim de soţia Domnului Alexandru Mavrocordat şi fiul prinţului sîrb Alexei Caragheorghevici, înmormântaţi aci în 1831.

[1]) P. Constantinescu-Iaşi „Biserica Sf. Gheorghe din Chişinău", Chişinău 1928, pg. 6—7.

[2]) T. Inculeţ „Pietrele moldoveneşti ale cimitirului ortodox din Chişinău", Chişinău 1927.

Meşterii modeşti, care au săpat inscripţiile lapidare şi ornamentele sarace depe atîtea cruci şi pietre moldoveneşti, dorm de mult somnul de veci, alături de cei pentru care s'au ostenit; slabele lor încercări însă stau mărturie unui trecut, pe care nu trebuie să-l neglijăm.

Cruci de piatră şi de lemn

Pe lingă crucile care au o anumită destinaţie din cimitire, ridicate cele mai durabile din piatră, se găsesc presărate pe cuprinsul Basarabiei numeroase alte cruci, de piatră sau de lemn, avînd cu totul alt rost. După constatările pe care le-am putut face din cîteva excursii prin judeţele din centrul şi sudul Basarabiei, ele par să fie obişnuite mai mult în regiunele deluroase, de oarece spre Bugeag nu prea apar. Poate lipsa materialului lemnos şi mai ales pietros să fie o cauză; poate să fie un obicei al populaţiei moldoveneşti, deşi mai toate au şi inscripţii ruseşti, ele fiind mai noi. Interesant de cercetat dacă ele apar tot aşa de numeroase şi'n judeţul Hotin, bogat în biserici de lemn.

Vom descrie cîteva din aceste cruci, luate la întîmplare din judeţele Lăpuşna şi Orhei, mai ales din ţinutul curat moldovenesc al Codrului.

La 12 klm. de Chişinău, spre vest de gara *Ghidighici*, pe un drum mic spre calea ferată, în faţa unei fîntîni se află una din aceste cruci de piatră. Este formată din două trupuri, cam de 2 metri înălţime totală; partea de jos, susţinută pe o bază, e un corp prismatic, cu feţele zugrăvite; la partea superioară e crucea, care primeşte chipul răstignitului la una din feţe — spre drum. Chipul lui Iisus e scos din albul pietrei, îmbrăcămintea primului soclu e galbenă, crucea cărămizie, chenarul de deasupra e format din ciubuc vopsit în galben, alb şi verde; haina sfîntului de sub Răstignire e galbenă. Crucea poartă şi o inscripţie în ruseşte: Anul 1918 Nicolai Ţopa şi Vasilii Stipan Iachim. Ţopa este din satul învecinat Cojuşna şi a făcut şi fîntîna.

Pe moşia *Străşeni* în drumul spre Gheleuza se află o cruce mai împodobită. În zona inferioară la faţă e reprezentat Sf. Petru cu haina albastră şi mantia galbenă, în spate Sf. Nicolae, iar pe laturi Sf. Pantelimon şi Sf. Vasile; în registrul de sus e reprezentată pa-

jura imperială rusească la faţă, Arh. Mihail la spate, iar pe laturi Sf. Dumitru şi Daniil. Soclul crucii are pe verso Botezul cu îngerul la stînga, sus o reprezentare a ochiului Domnului, neobişnuită iconografiei scenei. La culori de remarcat haina roşie şi mantia albastră a Sf. Fecioare din grupul Răstignirei, iar cealaltă femee cu haina maro şi mantia roşie — amestec de culori, care aminteşte de tehnica apusană. Inscripţia rusească din 1913 are numele donatorului greu de descifrat. Pe o altă cruce mai aproape de *Gheleuza* reprezentările sunt aproape identice, lipseşte doar una din sf. femei, apare şi Sf. Nicolae. A fost rîdicată în 1905 de Vasile Anton şi soţia sa Efimia — locuitori din Gheleuza trăitori încă, — care au comandat-o la cariera din Furceni (jud. Orhei).

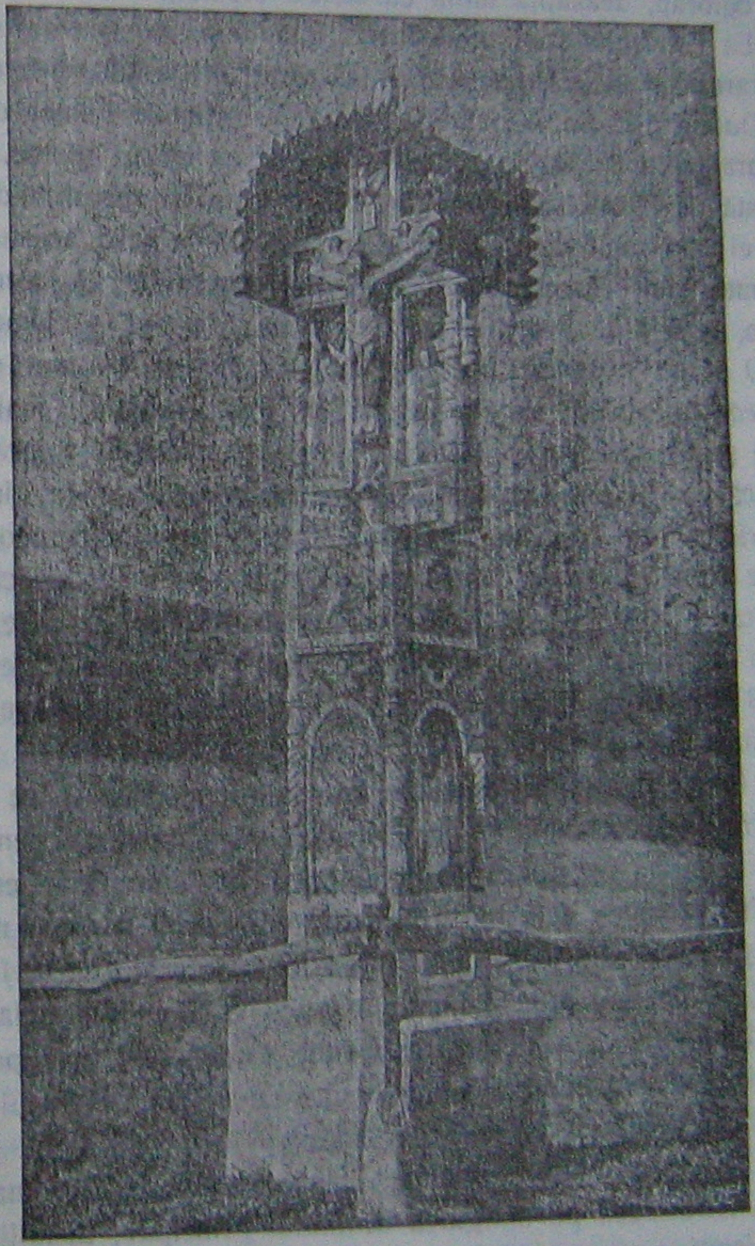
Pe teritorul comunei *Recea* am cercetat două cruci de piatră. Prima se află lîngă altarul bisericei, lucrată tot la Furceni; inscripţia în ruseşte poartă anul 1906 şi numele a 8 donatori ţărani, bărbaţi şi femei. Sfinţii sunt: Sf. Nicolae la faţă şi Maica Domnului la spate, Sf. Mina şi S-ta Varvara pe laturi; la fiecare sunt redate cîte două lumînări cu para galbenă, deasupra cîte un înger, pe feţele de jos floricele. In drumul spre satul *Mărtineşti*, aproape de-o răscruce, se află a doua (vezi figura), din aceiaşi piatră, rîdicată de Irimia Cheptene din Recea, la 1919. In jurul primului soclu o rozetă galbenă; la picioarele lui Iisus craniul şi potirul. Sfinţii sunt: Irimia la faţă — în cinstea ctitorului, — la spate Elena — probabil pentru soţia sa, — pe laturi Anastasia şi Gheorghe.

Intre satele *Oneşti* şi Ţigăneşti o cruce similară este rîdicată de doi locuitori ai satului Oneşti, Dimitrie şi Alexandra Cotelea; reprezentările sunt cele obişnuite, cu sfinţii Dimitrie, Gheorghe, Gavril şi Paraschiva. Alte cruci de piatră am mai văzut pe drumul dintre Calaraşi şi M-rea Răciula, la o răscruce pe vîrf de deal, lîngă o cişmea; pe drumul din faţa M-rei Hîrbovăţ, pe drumul spre Orhei în apropierea oraşului şi alte cîteva a căror aşezare precizâ mi-a dispărut din amintire, rămînînd imaginele lor disparate.

Mult mai răspîndite sunt crucile de lemn. Aproape nu există sat şi biserică din regiunea amintită, care să nu fie însoţite de cel puţin o cruce de lemn, de obicei formate din două părţi: un picior masiv de lemn tare, pe care stă un iconostas cu geam cuprinzînd Răstignirea sau numai reprezentarea acesteia, fără ramă. Sunt mai

înalte de cît cele de piatră şi lipsite de culori, totuşi apărate print'un acoperiş de tablă, cînd n'au iconostas. Descriem cîteva numai.

In dreapta drumului spre *Ghidighici*, lîngă un pod vechi, se află o cruce simplă, cu Răstignirea pe o faţă, iar pe verso o icoană

pe tablă cu „Savaoth". La stînga drumului spre *Sireţi* se află o cruce înaltă de 4 metri, rîdicată de locuitorul Mihalache Carteră din Sireţi, după inscripţia simplă. In spatele Răstignirei este reprezentat

Botezul Domnului şi un înger la stînga pe o icoană de lemn. Tabla de acoperiş are stele şi doi îngeri prost lucraţi; deasupra un cucoş de tablă. La 3—4 klm. spre Nord de gara *Străşeni* o cruce se'naltă de 3,5 m. la dreapta drumului principal; pe laturile Răstignirei doi sfinţi coloraţi, deasupra tabla cu stelele cerului.

La *Gheleuza* sunt două cruci: una în drum spre sat şi a doua la intrarea în sat. Prima are o inscripţie în moldoveneşte „1918. Ivan Donog dila Saca"; lîngă Răstignire sfintele Femei din tablă, deasupra tabla cu îngeri şi stele, figurele cu colori şterse. A doua e lucrată de flăcăii satului acum vreo 17 ani şi reparată de curînd tot de ei; probabil vreo străveche tradiţie stă la baza acestui obicei. Sf. Femei sunt lucrate aici din lemn şi zugrăvite; pe verso e Sf. Nicolae, în faţă se mai află o candelă şi un cocoş de lemn.

O cruce obştească se află într'o curte particulară din satul *Bravicea*; în general simplu lucrată, sf. Femei abia se mai disting, culorile şterse, cucoşul se păstrează. In sat se mai află încă o cruce mai mică. Lîngă biserica din *Slobozia Hogineşti*, pe un picior masiv se rîdică un iconostas larg cu Răstignirea şi un acoperiş de tablă; e sigur că nu străjueşte un mormînt. O cruce identică se află lîngă altarul bisericei din *Onişcani*, pe care preotul, deservent de vreo 20 ani, o ştie acolo de cînd a venit; înaltă de 4 metri, păstrează 3 iconiţe cu îngeri pe verso şi particularitatea îngerilor îngenunchiaţi.

O formă deosebită prezintă crucea depe drumul ce duce la M-rea *Hîrbovăţ*. Răstignirea e cuprinsă într'un iconostas pentagonal, susţinut la partea inferioară de două palme de lemn; Iisus este aurit. Mai înaltă e crucea dela intrarea M-rei *Răciula*, cu Iisus nevopsit, întovărăşit sus de doi îngeri, pe verso Ioan Botezătorul. In faţa gării *Bucovăţ*, pe drumul principal, este o cruce la fel cu cea dela Hîrbovăţ. La intrarea satului *Vărzăreşti* sunt două cruci, una pe dealul cu fîntîni şi alta mai în vale lîngă mori. La eşirea din satul *Nisporeni* spre Nemţeni de asemeni o cruce.

Dela Chişinău spre drumul Hănceştilor se găsesc mai multe cruci. La *Schinoasa* pe marginea drumului principal; în mijlocul satului *Buicani* se găsesc două cruci, una spre Durleşti, alta în Buicanii mici la capătul unui pod, ultima bine întreţinută. In satul *Durleşti* sunt de asemeni două: la intrare şi spre Suruceni. Cruci similare la *Suruceni* şi *Dănceni*. La *Truşeni* sunt trei: una pe drumul dela Chişinău, alta la intrarea în sat numită „Crucea Cuibăresei" şi la eşirea spre Nimoreni alta. In satul *Căpriana* se află o cruce aproape de mînăstire.

Pe linia căii ferate dela Chişinău spre Vasile Lupu se pot vedea de asemeni în tot lungul asemenea cruci de lemn în satele mărginaşe; una bine îngrijită în Tg. *Ungheni*. Şi'n regiunea Sorocei, în satele moldovineşti, apar de asemeni; cunosc mai multe numai în satul *Cotiugenii-Mari*, e drept centru important. Şi cred că nu există sat moldovinesc în Basarabia, care să nu aibă cel puţin o cruce de lemn.

* * *

Nu cunosc un studiu amănunţit, care să se fi făcut în romîneşte despre aceste cruci de lemn sau de piatră. Mi s'a spus că au fost amintite în treacăt de unii învăţaţi ruşi, care au scris despre Basarabia. Ce putem conchide despre ele?

De obicei sunt lucrate în lemn, întovărăşindu-se cîţva gospodari, după obiceiul acestora de-a dura un pod, o fântână sau altă operă de utilitate publică. Ele se sfinţesc cu solemnitate, de obicei primăvara, cînd nu este mult de lucru şi au grijă apoi de ea. Se cuvine să se aşeze la intrările satului, ca dovadă că este o aşezare creştinească; de asemeni, dar mai rar, chiar lângă biserică spre partea altarului. Acele dinafara satului se aşează lîngă fîntîni şi cişmele sau la răspîntii de drumuri umblate. Rostul lor este ca cel ce trece pe lîngă ele să se roage printr'o scurtă evocare pentru cel ce-a făcut-o („D-zeu să-l erte" sau „D-zeu să-i dea sănătate"), mai ales pentru crucile dela fîntîni. Ele dovedesc spiritul de omenie şi de înţălegere a nevoilor călătorului de vară, care caracterizează în deobşte poporul romînesc. E aproape sigur că sunt numai moldovineşti.

Crucile de lemn sunt cunoscute pretutindeni pe pămîntul romînesc. Dacă în Moldova apar mai rar — cunosc cîteva în regiunea oraşelor Iaşi, Huşi, Bîrlad şi Tg. Neamţ — şi mai simple, în Muntenia şi Oltenia, în deosebi în regiunea subcarpatină, ele sunt adevărate opere de artă naţională, cunoscute şi sub numele de „Troiţe". Se compun dintr'un picior simplu şi partea superioară formată din mai multe cruci simple sau împletite între ele, totul acoperit de o ştraşină, surmontată de altă cruce. Troiţele sunt lucrate din lemn, de cele mai multe ori măestrit, alcătuind adevărate opere de artă ţără-

nească, prin sculpturile cu motive geometrice sau florale stilizate. Ele apar la răspîntii, pe lîngă fîntîni şi la cimitire. S'a luat astăzi obiceiul a rîdica troiţe, frumos împodobite, în amintirea eroilor căzuţi în războiul mondial.

Sunt înalte uneori de peste 5 metri, dintr'o singură bucată, producînd o impresie de monumentalism. Unele sunt acoperite cu culori reprezentînd pe Iisus sau scene religioase; alte ori inscripţii ne arată scopul pentru care au fost rîdicate şi chiar numele artistului.

Dintre cele mai frumoase exemplare cităm crucea din Ogretin (Prahova) rîdicată la 1859, Bălăneşti (Gorj), Rovinari (Dolj), R. Vîlcea, Cîmpulung (Muscel) [1]) şi altele în grup dela un cimitir din Oltenia.[2]) Nu sunt mai vechi de secolul trecut, dar reproduc sigur un model anterior.

In Transilvania apar mai des sub forma crucilor „Răstigniri" din Basarabia. Pe un picior de lemn se 'nalţă o tablă trapezoidală, pe care se aşează Crucifixul cu emblema vulturului la partea superioară şi cu o streaşină de lemn, ca cele de tablă din Basarabia.[3]) La Margău se află două cruci alăturea: o troiţă românească semnată Ştefănuţ şi un crucifix de provenienţă ungurească.

Pentru aceste din urmă d-l Tzigara — Samurcaş afirmă că amintesc capelele de origină catolică. E de părere însă că reprezintă un obicei slav, de oarece se găsesc în Serbia şi Basarabia.[4]) Dacă asupra originei acestui obicei suntem la îndoială — în Basarabia pare mai sigur a aparţine numai Românilor —, e sigur însă că nu sunt rîdicate numai pentru „comemorarea morţii unei rude sau a altui eveniment", cum afirmă d-sa [5]), de oarece din cele cîteva exemple basarabene rezultă alte scopuri.

Influenţa catolică se resimte şi la crucile basarabene. Caşi 'n Transilvania, unde ea s'a lămurit, se constată din redarea în relief a Răstignirei, pe care ortodocşii o zugrăvesc numai. Crucile de piatră apar şi prin material şi prin întrebuinţarea unor anumite culori de predilecţie apusană mai evident sub această influenţă. Ar fi, în

[1]) Tzigara—Samurcaş „L'art du peuple roumain", Génève 1925 pp. 25—29.

[2]) Reprodus de Tzigara, op. cit. p. 27.

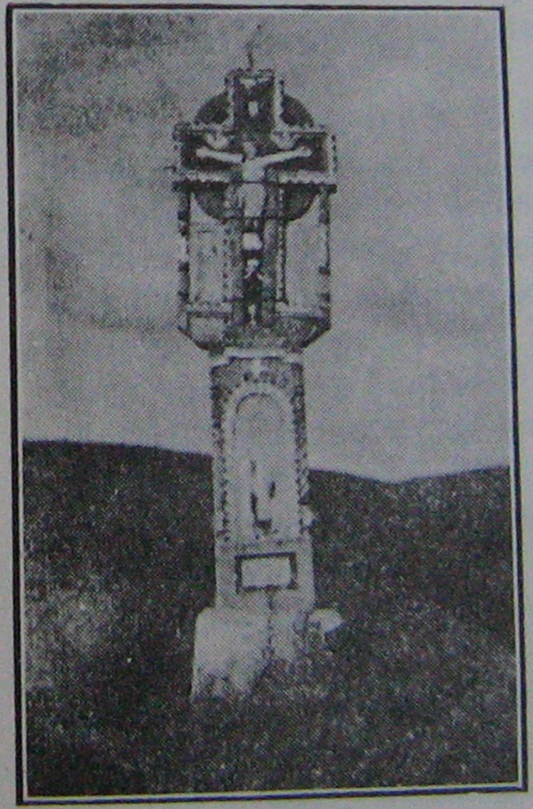
[3]) Una reprodusă la Tzigara, op. cit., p. 27.

[4]) Idem, p. 45.

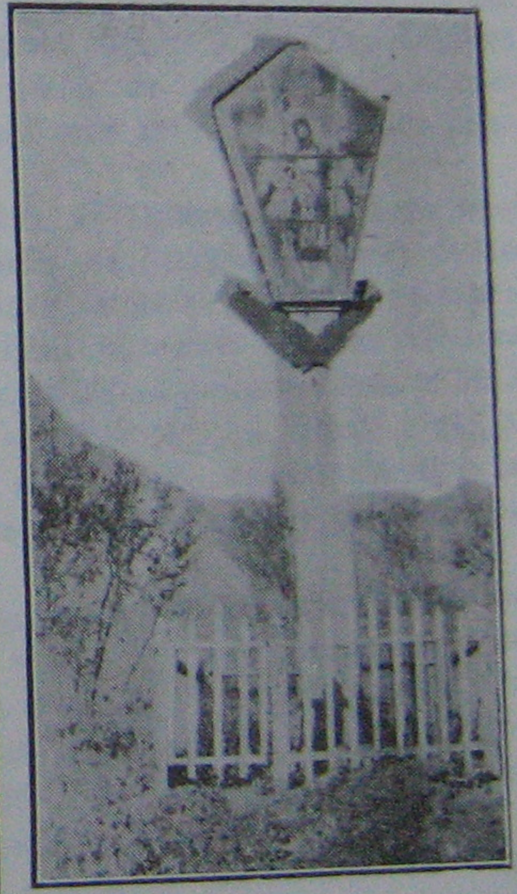
[5]) Idem.

Basarabia, o influenţă venită din Galiţia, unde apar monumente similare, ca şi 'n alte regiuni ale Poloniei şi Ukrainei de Nord. Influenţe galiţiene asupra artei religioase moldoveneşti au mai găsit unii în folosirea clopotniţelor greoae de deasupra pridvoarelor la bisericile din ultima epocă a artei moldoveneşti.

Crucile de lemn şi de piatră din Basarabia nu prezintă o valoare deosebită artistică — ele nu sunt lucrate cu măestria troiţelor „valahe", — nici istorică, fiind de dată recentă. Aparţin însă monumentelor poporului românesc şi deci trebuiau pomenite în studiul de care ne ocupăm, pentru că redau o latură a spiritului plastic al acestui popor.

Cruce de piatră dela Mărtineşti.

Cruce de lemn dela Hirbovăţ.

Manuscrisele dela M-rea Noul Neamţ

In primul număr al revistei „Viaţa Basarabiei" atrăgeam atenţia asupra unei „primejdii" — cum calificam intenţia — de-a se înstrăina cele mai importante manuscrise care se păstrează încă la M-rea Noul Neamţ din judeţul Tighina. Este una din puţinele comori de acest fel pe care le posedă Basarabia şi consideram de greşită intenţia Academiei de-a le transporta la Bucureşti. A fost numai o încercare; administraţia mînăstirei s'a lăsat greoae, delegatul Academiei n'a mai insistat şi manuscrisele au rămas mai departe în friguroasa încăpere a bibliotecii dela Noul Neamţ, clădire de altfel construită special destinaţiei sale. Aşa că mai putem vorbi de ele în „Basarabia artistică şi arheologică".

Pe moşia Chiţcani la 12 klm. de Tighina se află M-rea Noul Neamţ, numită astfel spre deosebire de Neamţul Moldovei, de care este strîns legată. Despre această mînăstire şi 'ntemeetorii ei s'a scris un interesant articol de d-l Ciobanu în revista „Lamura" de-acum vreo 10 ani, iar în ruseşte o schiţă de mitropolitul Gurie în 1911. O lucrare mai largă a format subiectul tezei de licenţă a păr. N. Grosu, susţinută la Facultatea de Teologie, dar nepublicată şi incomplectă ca bibliografie. In aceste studii se insistă puţin despre manuscrisele de care ne ocupăm.

Pe timpul şi din cauza secularizării, o parte din călugării dela Neamţ, văzînd situaţia grea a mînăstirii, s'au împrăştiat, unii ajungînd pînă la malul Nistrului, pe moşia mînăstirei dela Chiţcani, unde trăia ieromonahul Teofan. Cu stăruinţa acestuia şi sprijinul mitropolitului Sofronie, s'a înfiinţat aici M-rea Noul Neamţ în 1862, unul din fruntaşii călugărilor fiind părintele Andronic.

Om învăţat — a redactat o serie de lucrări, pînă azi în manuscris — caşi Teofan, de origină Bucovinean, a adus cu sine o serie de cărţi şi manuscrise din biblioteca Vechiului Neamţ, din care unele de-o valoare deosebită. Despre cele mai vechi a scris cunoş-

cutul slavist Iaţimirschi [1], căruia i s'a adus învinuirea c'ar fi „sub-
tilizat" o parte din ele. Oricum însă au mai rămas cîteva, despre
care eram de părere să se transporte în capitala Basarabiei, pentru
a înfrumuseţa eventualul muzeu, atît de necesar. Nu 'nvinuim pe ni-

meni, dar nu putem uita dispariţia atît de interesantei Evanghelii
dată de Petru Rareş M-rei Căpriana, singurul document sigur al
fundării ei.

[1] A. I. Iaţimirski „Sloveanskiea rukopisi Nemeţkago Monastirea vă Rumunii" Moscova 1898 şi 'n deosebi „Slovenskiea i ruskiea rukopisi rumunskih bibliotek" St. Peterburg 1905.

Numărul manuscriselor rămase e cam de vreo 25—30, multe însemnate din punct de vedere filologic; noi ne vom ocupa numai de cele cîteva cu oarecare valoare artistică.

Sub numărul 22 din învechitul catalog se găseşte un *Sbornic* din secolul XIV, un „Sbornic postniceskii", polustav mai vechi, clar şi egal scris, cu ortografia medio-bulgară. Iaţimirski nu dă nici o informaţie despre miniaturi. Are un frontispiciu mai larg dintr'o serie de romburi cu cruci, cîte 3 şi 2, 2, 2 şi 3 cercuri, la capete două frumoase ornamentaţii ca nişte păsăruici, la mijloc crucea. Culorile sunt combinate cu măestrie; cîmpul verde pal, crucea aurie, desenurile liniilor cu mult auriu, apoi albastru siniliu prin mijloc; aurul este mărginit aproape peste tot de-o fină dungă roşiatică. Literile de sus cuprind jumătate de pagină, din aur cu borduri roşiatice. Desenul în genere de multă fineţă; culorile uşor şterse, mai ales albastrul din mijloc.

Un tip asemănător de miniaturi apare la Evanghelia din 1436 aflătoare la M-rea Neamţ, după reproducerea lui Iaţimirschi [1]. Probabil că miniaturistul se va fi folosit de Sbornicul nostru ca model. De altfel motivul apare şi'n alte lucrări tipărite, care s'au folosit cu siguranţă de modelul miniaturilor. Cităm de pildă, Liturghierul slavonesc tipărit la Tîrgovişte în 1508 — cu diferenţieri la numărul redus al cercurilor şi la capetele libere ce primesc aici coroane [2]. Mai simplificat apare la Psaltirea slovenească tipărită la Braşov în 1588, citată de Karataev [3].

Înrudit de aproape este frontispiciu depe un Evangheliar dela 1607, aflător la M-rea Suceviţa, mai bogat însă.

La numărul 6 se află un *Apostol* dela începutul secolului XVI, despre ale cărui ilustraţii Iaţimirschi pomeneşte doar că sunt formate din „împletituri ornamentale, flori şi frunze stilizate, cu aur şi culori, peste tot 37" [4]. La fila 3 are un frontispiciu din 2, 1 şi $1^1/_2$ şi 2 cercuri; culorile: liniile din aur, la mijloc albastru-verzi; florile în mijloc roşii, la mijloc puţin verde, crucea simplă roşie, marginile la fel ca anterioarele. Pe prima pagină are un chenar mic

[1] „Slov. rukoisi Nem. Mon.3" 0 t. XV.
[2] Bianu şi Hodoş „Bibliografia veche romînească" Bucureşti 1903 I, p. 3.
[3] Ibidem, p. 102.
[4] Iaţimirschi, op. cit., p. 84.

din antrelacuri romboidale, de culori auriu, roş şi verde; o iniţială din antrelacuri romboidale, de culori auriu, roş şi verde; o iniţială
B mare la fel. Tipul apare la un Octoih din al doilea sfert al vea-
cului XV aflător la Neamţ sub No. 34 [1]), probabil modelul Apos-
tolului dela Noul Neamţ. La frontispiciu se aseamănă, deşi mai re-
dus, cu Evanghelia din 1512 dela Neamţ [2]), probabil de acelaş
meşter.

La No. 2 se află o *Psaltire* din secolul *XVI*, cu polustav frumos, maşcat, scriere moldovenească, ortografia medio-bulgară. La Iaţimirschi indicaţii „ilustraţii din figuri geometrice împletite din aur şi culori". Are la fila 3 un frontispiciu din antrelacuri mici, foarte împletite, cu capetele similare terminându-se sus mai simplu. Culorile: pe margini albastru de culoarea cerului, liniile aurii cu verde, violet şi roş la mijloc, abundând primul; făclia din dreapta e ţinută de o mînă. Litera iniţială este la fel lucrată.

Primul manuscris catalogat este o *Psaltire* dela 1529 — pe scoarţă are o însemnare dela 1756 — cu polustav frumos, scris moldovenesc, ortografia medio-bulgară. Aceleaşi scurte informaţii la Iaţimirschi asupra ilustraţiilor şi unor litere. Pe prima pagină are un frontispiciu din împletituri mari, formînd trei cercuri intercalate, cu capetele ca făclii terminate în fructe. Culorile sunt: mai mult auriu,

[1]) Iaţimirschi, op. cit. 31, t. XVI.
[2]) Idem, 35, t. XVIII.

verde mai puţin, roşul redus. Se aseamănă cu Manuscrisul „Slujebnic" din 1634 dela M-rea Neamţ [1]) şi cu o Evanghelie dela sfîrşitul secol. XV tot dela Neamţ [2]) — din aceiaşi familie, poate acelaşi atelier.

Sub numărul 14 este trecut un manuscris „Slova sv. Grigoriea Bogoslova" din 1424, pe care nu l-am mai putut găsi în bibliotecă, bănuesc definitiv dispărut. La Iaţimirschi sunt următoarele date: polustav frumos, medio-bulgară, ilustraţiuni din frumoase cercuri (12) împletite din aur şi diferite culori [3]). Se pare că face parte din aceiaşi familie de miniaturi ca Sbornicul din sec. XIV, despre care am insistat la început.

Mai există încă o serie de manuscrise la bibliotecă, mai noi şi mai puţin reuşit ilustrate; sunt copii, într'o singură culoare, după gravurile tipăriturilor din secolele XVI — XVIII. In rîndul lor putem aminti şi lucrările călugărului Andronic, din care două despre istoria Noului Neamţ şi Secul. Sunt scrise într'un stil aproape naiv, care-l fixează în familia cronicarilor, ca un întârziat urmaş al lor; cu o frumoasă scriere, ce aminteşte de faimoşii caligrafi din mînăstiri — fără nici o ilustraţie.

Puţinele manuscrise, despre ale căror miniaturi am schiţat rîndurile de faţă, fac parte din marea familie a literaturii slavo-romîne, elaborată în centrele mînăstireşti de caligrafi şi miniaturişti, din care prea puţini cunoaştem. Manuscrisele dela Noul Neamţ, revenite iarăşi în patrimoniul nostru, pot sta cu cinste alături de cele dela Putna sau Dragomirna ale mitropolitului artist Anastasie Crimha.

[1]) Idem, 41, XXI.
[2]) Idem, 33 t. XVII.
[3]) „Slov. ruk. Nem. Mon." p. 84.

Biserici de lemn

Intre monumentele doveditoare vechii tradiţii de artă romînească în Basarabia trebuesc considerate şi bisericile de lemn, modeste şi neglijabile la prima vedere, valoroase depozite de artă uneori.

Bisericile de lemn sunt răspîndite peste tot pămîntul locuit de Romîni; putem afirma chiar că ele constitue o caracteristică a arhitecturii romîneşti. Ele formează deseori tranziţia dintre arta ţărănească, în primul rînd prin identitatea materialului, şi cea oficială.

In Transilvania bisericile de lemn au fost studiate mai atent. Profesorul dela Cluj d. Coriolan Petran a publicat un studiu interesant asupra bisericilor din judeţul Arad. In ultimul anuar al comisiei monumentelor istorice pentru Transilvania d-l Atanasie Popa se ocupă pe larg de bisericile din Colţirea, Apahida, Căpâlnea, Cuhea, Gâlgăn, Copăceni, Iernut şi Corneşti [1] — care, afară de ultimele două, prezintă un caracter propriu construcţiilor transilvane, apropiindu-se de verticalismul bisericilor gotice. Unele sunt foarte vechi, dar cele mai multe din sec. XVIII; din cele mai interesante putem cita biserica din Tiurea dela 1750 sau cele două din Fildul de jos şi Fildul de sus [2]).

In Bucovina sunt mai puţine în comparaţie cu cele de piatră, cum era şi firesc într'o provincie, care a fost leagănul statului moldovinesc în cea mai strălucită epocă a lui şi deci cu largi posibilităţi de comandă. In provinciile vechiului regat sunt ceva mai numeroase. S'au păstrat schituri cu bisericuţe de lemn, dintre care unele destul de cunoscute: Volovăţ din Bucovina, Gorovei din nordul Moldovei, Valea Neagră din Vrancea, Mânăstirea din Covurlui şi atîtea altele din judeţele Buzău, Vâlcea şi Gorj.

---

[1]) „Anuarul pe 1930--31" Cluj 1932 pp. 149—314.

[2]) La Tizigara-Samurcaş „L'art du peuple roumain" Génève 1925, pp 1—3.

In Basarabia par să fie tot atît de numeroase, dacă nu chiar mai multe de cît în Transilvania. Şi presupunem alte împrejurări pricinuitoare folosinţei lemnului la construirea bisericilor. Pe cînd în Ardeal mulţimea pădurilor şi influenţa bisericilor gotice cu tendinţe de verticalism, care se adecvau mai uşor lemnului la constructori mai săraci, au fost cele două cauze pentru folosirea acestui material, în Basarabia el se 'ntrebuinţa în locul pietrei, pentru că era mai eftin şi pentrucă se puteau mai uşor reconstrui după dărîmările şi arderile, cărora cădeau pradă la necurmatele invasii tătămările şi arderile, cărora cădeau pradă la necurmatele invasii tătăreşti. Cu toate că Basarabia apare tîrziu în istoria arhitecturii moldovineşti, în epoca aşa numită de decadenţă [1]), cînd în restul Moldovei se 'ntrebuinţa mult piatra, ea cunoaşte aproape exclusiv lemnul.

In anii 1812—1813 existau în Basarabia 775 biserici din care numai 41 erau de piatră, iar restul de lemn [2]). Care era situaţia numerică a bisericilor din Moldova propriu zisă la acea epocă nu ştim; în orice caz diferenţa dintre cele de piatră şi de lemn era cu mult mai mică. Se vede aceasta din relatările mult mai vechi ale episcopului catolic Bandinus, când a vizitat Moldova pe timpul lui Vasile Lupu.

Asupra acestor biserici nu s'a scris nici un studiu complect până 'n prezent. Date mai numeroase se pot culege din lucrarea d-lui Ciobanu „Biserici vechi din Basarabia", care dă informaţii în general despre toate bisericile basarabene, cu citeva cuvinte speciale despre cele din lemn, [3]) menţionind mai pe larg unele din ele la descrierea cîtorva situate în regiunea mijlocie a Basarabiei. Ar fi fost mai potrivit să se consacre studii pentru cercetarea lor pe regiuni. Un început s'a făcut de fostul profesor V. Curdinovschi, care a dat cîteva informaţii despre unele biserici de lemn (7) din jud. Hotin [4]).

După aceste date, caşi după informaţii personale culese în câteva excursii sau la lucrările studenţilor mei dela Seminarul de

[1]) In lucrarea noastră „Evoluţia stilului moldovenesc" Iaşi 1927.
[2]) După cunoscuta statistică publicată de I. N. Halippa în „Trudi" III, pp. 231—236.
[3]) Op. cit. pp. 3—6.
[4]) „Cele mai vechi biserici de lemn din jud. Hotin" în „Revista societăţii istorico-arheologice bisericeşti" Chişinău 1925, XVI, pp. 60—74.

Istoria artei creştine, voi căuta să stabilesc o uşoară catagrafie a bisericilor de lemn, urmînd ca schiţa noastră să fie oricînd complectată de cercetări şi informaţii ulterioare. Datele din „Anuarele eparhiale" nu sunt totdeauna exacte, trebuesc controlate; în bună parte la folosim.

***

Cele mai multe biserici de lemn se află în judeţul *Hotin*: din 150 locaşuri, inclusiv cele două orăşene, 82 sunt din lemn,

Biserica din Sângera (Hotin) 1750.

deci mai mult de jumatate. Nici una nu depăşeşte pragul veacului XVIII în vechime; cîteva sunt construite din acelaş material pînă 'n zilele noastre, ceia ce dovedeşte o practică adînc răspîndită în acest ţinut.

Cea mai veche pare a fi biserica din Sîngerea, trecută în „Anuar" la 1810 [1]); de fapt însă la 1806 a fost transportată din satul Dorofteni-Dorohoi de proprietarul Gheorghe Tăutul şi unde exista de aproape un veac. La 1710 fusese ridicată biserica din

[1]) „Anuarul Episcopiei Hotinului" Chişinău 1930.

Marşineţi, refăcută la 1858 din cărămidă. Tot pe atunci s'a construit şi biserica, azi dispărută, din Trebisăuţi, care păstra un antimis dela 1707—în 1763 este pomenită, în 1914 disfăcută [1]. La 1730 e trecută biserica din Rîngaci, la 1735 din Berestic; pela 1750 cea din Beleavineţi-Ghiloveţi, refăcută complect în zilele noastre.

Din a doua jumătate a veacului XVIII datează următoarele biserici: Mihalcova la 1762, Moldova 1765, Rotunda 1766—după mai multe însemnări pe cărţi, aşa că data din „Anuar" poate fi sigur complectată — Comarovo la 1765 din brazi întregi construită, Dinăuţi la 1768 de un plan moldovinesc, Bălcăuţi la 1769, Belosouvca la 1770, Prigorodoc 1771; Rjavineţi reînoită la 1778, deci mult mai veche; la 1793 bisericile din Nagoreni şi Vărticăuţi.

Cele mai numeroase sunt din veacul XIX. La 1805 se ridicase biserica din Noua Suliţă, refăcută din cărămidă la 1858; Ghinăuţi la 1806; la 1807 bisericile din Hodorăuţi, Viişoara refăcută tot din lemn la 1915, Poliana, Cruglic şi Caplevca. La 1806 se transformă dintr'o geamie biserica din Nelipăuţi; la 1809 se construeşte biserica din Forostina pe fundament de piatră; la 1813 Lomacineţi; mai veche de 1827, cînd e reparată, biserica din Culişovca; la fel biserica din Şendreni, reparată la 1861; la 1817 cea din Tărnova. Deşi reparată la 1891, biserica din Stroeşti e mult mai veche; tradiţia spune c'ar fi fost adusă din Austria. Nu s'a putut stabili nici vechimea bisericii din Volcineţi, refăcută la 1915.

De-un interes deosebit sunt cîteva biserici, a căror dată precisă de construire n'o cunoaştem şi care, dispărute azi, pot fi studiate după fotografiile păstrate [2]. Biserica din Grimăncăuţi a fost desfăcută în 1912, actuala tot din lemn datează dela 1889; cea din Bălăsineşti a fost desfăcută în 1918, actuala din piatră e mai nouă. Biserica din Cobolcin are o clopotniţă mult asemănătoare celei dela Rotunda; după tradiţie ar data din secolul XVIII; actuala, tot din lemn, datează dela 1909. Biserica din Cherstineşti e trecută în „Anuar" din piatră la 1895; probabil cea de lemn, de care vorbeşte Curdinovschi [3], să fi dispărut în timpul răsboiului.

Din a doua jumătate a secolului XIX datează bisericile din: Bărnova, Conovca, Levinţi, Balamutovca, Cotăleva, Doljoc, Perebi-

[1] Curdinovschi, op. cit., pp, 60, 72.
[2] Reproduse la Curdinovschi, op. cit.
[3] Idem, p. 66.

couţi, Tărăsăuţi, Briceni, Buzoviţa, Caracuşani, Grişeviţi, Neporotova, Noua Suliţă, Romăncăuţi, Rosoşeni, Selişţea, Tabani, Văscăuţi, Vetrianca, Berlineţi, Burlăneşti, Feteşti, Larga, Lopatnic, Medveja, Bălcăuţi, Bărnova, Cepeleuţi, Clocuşna, Glinoaia, Ocniţa şi Serbiceni. După 1900 se mai clădesc încă din lemn bisericile din: Şerbineţi în stilul vechi moldovinesc al acestui tip, Bulboca mai simplă, Belouţi, Vorniceni, Revcăuţi, Săncăuţi, Şiloveţi, Bordiug, Cotelna, Glinca, Măndăcăuţi şi Cormani, cea mai nouă (1915) în locul bisericii vechi.

In judeţul *Soroca* proporţia dintre bisericile de lemn şi de piatră este mult mai mică: 39 faţă de 158, deci un sfert. Nici una nu este mai veche de mijlocul veacului XVIII: la Corbul se ridică la 1749, iar alături de ea alta la 1902. Tot două s'au construit la Bărlădeni: una la 1770 în cotuna Paladia şi alta la 1882 şi la Gârbova-Om mort cu una veche dela 1775 şi alta nouă dela 1908. La 1797 s'a ridicat biserica din Sudarca, refăcută în zilele noastre din piatră; la 1775 cea din Grimăuţi.

Pe valea Răutului, regiune astăzi lipsită de păduri, se construesc în veacul XVIII mai multe biserici, transformate în veacul următor în piatră. Biserica din Mărculeşti pare a fi cea mai veche (1760) după o însemnare de mai tîrziu [1]; la Floreşti e trecută în „Anuar" din 1807, dar poate fi mai veche. Fără dată e trecută biserica din Varvarovca, din aceiaşi regiune; tot de acolo Cenuşa dela 1817. Fără date sigure sunt trecute bisericile din Sevirova, dela cimitirul din Tărnova, dela Macarovca şi Cremenciuc, probabil de aceiaşi vechime.

Din prima jumătate a veacului XIX datează bisericile: Verejeni la 1801 şi refăcută peste un veac din piatră; tot atunci Călăraşauca, la 1819 Horodiştea, 1829 Braicova. Deşi biserica din Ghizdita e trecută în „Anuar" la 1896, trebue să fie mult mai veche, după unele icoane şi cărţi bisericeşti cu însemnări dela mijlocul veacului. Pe locul unei biserici vechi se construeşte la 1910 cea din Dângeni.

Din a doua jumătate a secolului XIX sunt bisericile din: Cureşniţa, Dercăuţi, Zgura, Dondiuşcani, Briceni, Frasin, Cernoleuca, Drochia, Climăuţi, Codreni, Moşani, Savca, Tătărăuca Veche şi

[1] Curdinovschi, op. cit., p. 70.

Culhureştii de jos. După 1900 bisericile din Şolcani, Şeptelici şi Nicolaevca (1921).

Aproape o treime din bisericile judeţului *Bălţi* sunt de lemn, 44 din 141. Biserica din Băceni, care ţine de parohia Ciulucani [1]), e construită la 1826 pe din două: jumătatea răsăriteană din piatră, cea apusană din lemn.

La anul 1702 sunt trecute în „Anuar" ca rîdicate bisericile din Camenca şi Petruşeni; la 1757 biserica din Oişeni-Musteaţă, la 1760 Duşmani; între 1760—1765 biserica din Albineţi, trecută în „Anuar" greşit la 1813; biserica din Brânzeni la 1765, Dumbrăviţa la 1770 refăcută în piatră la 1903, Scumpia la 1776; Rădeni la 1787; Ţipleşti la 1790 refăcută în piatră în zilele noastre, Gheciu Vechi la 1791; Teşcureni la 1795 sau 1797 — cum e trecută în studiul d-lui Ciobanu [2]). La 1796 s'a construit biserica din Mânzăteşti, care s'a dărîmat la 1892, cînd a fost gata biserica nouă, trecută astfel greşit în „Anuar" la 1891. Tot depe atunci datează biserica din Mirceni, refăcută numai la 1868, cînd e trecută în „Anuar" ca înalţată, cu material dela altă bisrrică mai veche; posedă şi cărţi dela mijlocul veacului XVIII. Tot din acelaşi veac păstrează cărţi şi biserica din Mălăeşti, trecută în „Anuar" la 1892.

Precum vedem în judeţul Bălţi s'au păstrat un număr destul de însemnat din veacul XVIII, cărora trebue de adăugat şi cele a căror data n'a putut fi determinată, deşi de-o vechime apreciabilă, ca bisericile din Cubani şi Cuconeştii Vechi. Apropierea ţinutului de Moldova Veche explică acest fapt.

Din prima jumătate a secolului XIX datează bisericile din: Lambeni la 1802, Iablona Nouă la 1806 refăcută peste un veac tot din lemn, Măgurele la 1810, Recea la 1804 sau 1825, Singureni 1816, Pârliţi 1817, Sculeni 1822, Ustia 1823, Văratic 1825, Soci Bocan Burghelea la 1830, Bolotina 1837 şi Hiliuţi 1842. Din a doua jumătate a aceluiaşi secol bisericile din: Bursuceni, Cucioaia, Funduri, Pânzăreni, Cetăreni, Glodeni, Valea Rusului refăcută mai tîrziu din cărămidă, Alexăndreni, Bălan, Fântâna Nouă, Stolniceni şi Terebna. După 1900 bisericile din Alunişi, Popovca şi Şeptebani-Stâncăuţi.

[1]) N'am găsit-o trecută în „Anuar".
[2]) Op. cit., p. 70.

Judeţul *Orhei*, deşi cuprinde faimosul ţinut al Codrului, are foarte puţine biserici de lemn: 15 actuale şi 9 refăcute la date cunoscute dintr'un total de 180, deci nici macar a zecea parte. Explicaţia trebue de căutat în bogăţia carierelor de piatră ale regiunei care au pus la îndemînă acest material mai tare.

Cele mai vechi biserici sunt acele dela Horodişte, înfiinţată la 1769, dela Bogzeşti la 1770, dar probabil mai veche după cărţile

Biserica din Albineşti (Bălţi) 1760—65.

ce le păstrează şi dela Cornova, care e greşit datată la 1802 în „Anuar", de oarece nu e bazată pe nici un document şi păstrează cărţi chiar din veacul XVII. Urmează bisericile din Râşcova-Işnovăţ şi Ghetelova, ambele la 1778; Oniţcani la 1779, refăcută mai tîrziu din piatră; Ghermăneşti la 1780, de asemeni refăcută în piatră; Busăuca 1784, Ivancea 1789 şi Scorţeni 1799, toate refăcute ulterior.

Din prima jumătate a secolului XIX datează bisericile: Verejeni la 1801 refăcută; Ohrincea la 1805, cînd e pomenită [1]), deci

[1]) Şt. Ciobanu, op. cit., p. 66.

nu 1824 cum e trecută în „Anuar“; Cocorozeni la 1806 refăcută; Ineşti la 1807 refăcută, Godjineşti 1807, Târşiţei la 1812, Hulboca la 1814 refăcută, Ghirişeni 1820—dar poate mai veche fiind adusă dela M-rea Hârjauca-Dâşcova 1841, Voinova 1838 şi Palanca 1847. Dela 1870, când se ridică biserica din Pituşca, nu mai cunoaştem nici una, construindu-se numai din piatră [1]).

Din judeţul *Lăpuşna*, exceptînd bisericile din Chişinău, s'au păstrat în lemn vre-o 14 biserici, afară de care se mai ştie sigur încă pe tot atîtea c'au fost din acelaş material şi refăcute din piatră sau dispărute nu de mult — dintr'un total de 111 biserici rurale.

Cea mai veche biserică, de-ar fi să considerăm tradiţia, ar fi fost cea din Corjeva, din care s'a păstrat pristolul alături de actuala din piatră; posedă şi cărţi dela începutul sec. XVIII. Acelaş lucru despre urmele bisericii din Hânceşti şi cea din Sadova, care s'a dărîmat abia în 1924. La 1785 se ridică biserica din Pojoreni, refăcută în piatră; tot pe atunci biserica din Drăguşenii-vechi pomenită încă la 1791, la 1793 biserica din Recea refăcută tot din lemn, la 1796 cea din Bardar refăcută în piatră; tot pe atunci cea din Buicani, de asemeni refăcută.

Din prima jumătate a sec. XIX datează bisericile din: Dahnovici la 1801 [2]), Gârla 1802, Ciuteşti 1802, Goiani 1806, alături de alta mai nouă din piatră; la 1809 bisericile din Bălăureşti şi Măcăreşti, refăcute în piatră; Negreşti 1814; pomenită la 1816 biserica din Budeşti, refăcută apoi în piatră; Buţeni 1818 şi Volcineţi 1819, refăcute în piatră; Sbiroaia la 1821, Timilăuţi 1827; Logăneşti refăcută la 1828, dar mai veche; Nemţeni 1828, Găureni 1822 refăcută în piatră şi Mereşeni 1853. Mai nouă este biserica din Brătuleni dela 1909.

Pentru judeţul *Tighina* aproape aceiaşi proporţie ca la Orhei: se cunosc 13 din totalul de 94 biserici inclusiv cele orăşeneşti. Cele mai vechi nu trec de finele veacului XVIII: la 1797 biserica din Gura Galbinei şi tot pe atunci bisericile din Cârnăţeni, pomenită la 1818 şi Sărata Galbenei, ambele păstrând cărţi din secolul XVIII

[1]) Ultimele două aparţin azi judeţului Lăpuşna.

[2]) După Şt. Ciobanu, op. cit., p. 58; în „Anuar“ 1825.

La 1783 s'a ridicat biserica din Cobusca Veche, refăcută mai apoi în piatră; urmele bisericii din Cobusca Nouă dovedesc aceiaşi vechime.

Din veacul XIX urmează bisericile din: Arpaci la 1804, refăcută în piatră; Căinari la 1806; St. Alexandru Nevschi din oraşul Tighina, transformată la 1807 dintr'o giamie şi refăcută apoi în piatră; Ţânţăreni la 1808, Caşcalia 1810, Grădeşti 1819, Javgur 1838, Cenac 1853 şi Ialpujeni 1898.

In judeţul *Cahul* numărul bisericelor de lemn devine iarăşi mai mare în proporţie cu alte judeţe: se cunosc 19, din care numai una refăcută în piatră, afară de bisericile din Leova (1818) şi Vulcăneşti (1812), acoperite pe dinafară cu scânduri—dintr'un total de 64 cu urbanele, deci precis a treia parte. Explicaţia trebue de căutat în lipsa aproape complectă a pietrei; de aceia mai toate celelalte sunt construite din cărămidă şi uneori din ciamur.

Cele mai vechi biserici sunt acele din Tigheci, pomenită la 1794 şi refăcută tot din lemn la 1829; din Tartaul de Larga, părăsită de multă vreme, dar unde s'au găsit icoane cu inscripţii slavoneşti, pe care d-l Ciobanu le crede din sec. XVII[1]); şi biserica Sf. Mihail din Cahul, ridicată la 1785 şi refăcută mai apoi din cărămidă.

Din veacul XIX datează bisericile din: Copcui la 1800 [2])—după „Anuar“ 1817—, Larga 1800, Cuhurlui 1805, Borogani 1811, Baimaclia şi Cotu Morii la 1812, Chiorelia Mică şi Leca la 1815, Câşliţa 1854, Constantinovca 1870, Sărăţica Veche 1878; apoi bisericile din Hănăseni, Bădica Moldovan, Ciadîr şi Orac.

Judeţul *Ismail* are cele mai puţine biserici de lemn: dela Etulia din 1827 şi Tropoclo (1896) din totalul de 67, folosindu-se aici piatra şi cărămida. La Slobozia Mare a existat o biserică de lemn de pe la 1912—1814, distrusă mai apoi (1871). Aceiaşi situaţie în judeţul *Cetatea Albă*, unde se pomeneşte de-o veche biserică în lemn dela Ciobruci, datând din 1770 şi refăcută apoi în piatră şi biserica dela Noul Caragaci depe la începutul sec. XIX. In general bisericile din fostul Bugeac, afară de acele din oraşele Chilia, Isma-

[1]) Op. cit. p. 61

[2]) Op. cit. p. 61.

il şi Cetatea Albă, sunt mai noi, lucrate astfel din piatră şi cărămidă.

* * *

Dacă aruncăm o privire generală asupra elementelor arhitectonice ale bisericilor de lemn, primele caractere evidenţiate sunt simpleţa construcţiei şi varietatea planului. Se pot distinge cinci planuri, din care două dau un aspect mai frumos construcţiei, fiind copii după clădirile în piatră. Planul treflat, evidenţiat prin folosirea absidelor laterale, reproduce tipul clasic al bisericilor moldovineşti, fără cupolă; exemplu biserica din Albineţi-Bălţi. Mai rar apare biserica cu turlă pe naos şi clopotniţă pe pridvor, care aminteşte unul din tipurile frumoase din evoluţia stilului moldovenesc, bisericile din secolul XVII; exemplu biserica din Sculenii vechi (Bălţi). Influenţa de peste Prut apare imediat; răspîndirea lor e restrînsă.

Cel mai frecvent tip este planul longitudinal cu umflarea părţilor laterale ale naosului la locul sînurilor din planul treflat; este evident o derivare a acestuia din urmă, de oarece era mai uşor de construit păretele drept decât semicircular. Chiar la bisericile în piatră pe care le copie, exista uneori acest procedeu şi dincolo de Prut; biserica din Păuşeşti-Iaşi, S-ta Paraschiva din Tg. Frumos şi chiar unele biserici ale lui Ştefan cel Mare, ca St. Ioan din Piatra de pildă.

O variantă interesantă a acestui tip e planul cu uşoare sânuri laterale, primind însă o clopotniţă deasupra nartexului sau pridvorului. Este reproducerea tipului de biserică moldovenească din epoca de decadenţă; unul din exemplele frumoase la biserica din Cornova-Orhei. Cel mai simplu tip este acel al bisericilor în plan longitudinal, cu păreţii drepţi, doar absida altarului semicirculară şi cu clopotniţa separată. Acesta e format de obicei din două etaje, de formă pătrată, mai rar circulară, ca la bisericile din Hotin—Rotunda de pildă—, probabil influenţă ucraineană, cum crede şi Curdinovschi. [1])

Se construiau de obicei din stîlpi groşi de stejar, care se aşezau în rânduri şi se legau între ei cu grinzi orizontale; acestea se'ngrădeau cu nuele groase şi deasupra se tencuia cu o masă de argilă, peste care se aşterneau scînduri verticale. Mai rar, în judeţul Hotin de pildă, se construesc şi din bârne groase, întretăiate la colţuri, aşa cum se obişnuesc construcţiile de lemn la munte. Temelia era deseori de piatră, aşezată între stâlpi; alteori era din grinzi mari culcate, pe care se aşeza pardoseala.

[1]) Op. cit. pg. 68

Acoperişul era simplu, în vechiul sistem de şarpantă, format din şindrilă, cu streşina nu prea mare; rareori apare stuful, mult obişnuit în vechime. Tavanul este drept sau uşor curbat într'o boltă cu berceau; în faţa altarului ia forma unei mici calote. Deasupra acoperişului mici turnuleţe amintesc turlele de piatră. Incăperile din interior sunt obişnuite planului bizantin: nartex, naos şi altar, despărţite liber, cel mult falşe arcade pe tavan.

Contribuţia bisericilor de lemn basarabene la istoria architecturii moldovineşti constă doar în complectarea evoluţiei ei către ultimele sclipiri din epoca de decadenţă

Un vechi iconostas.

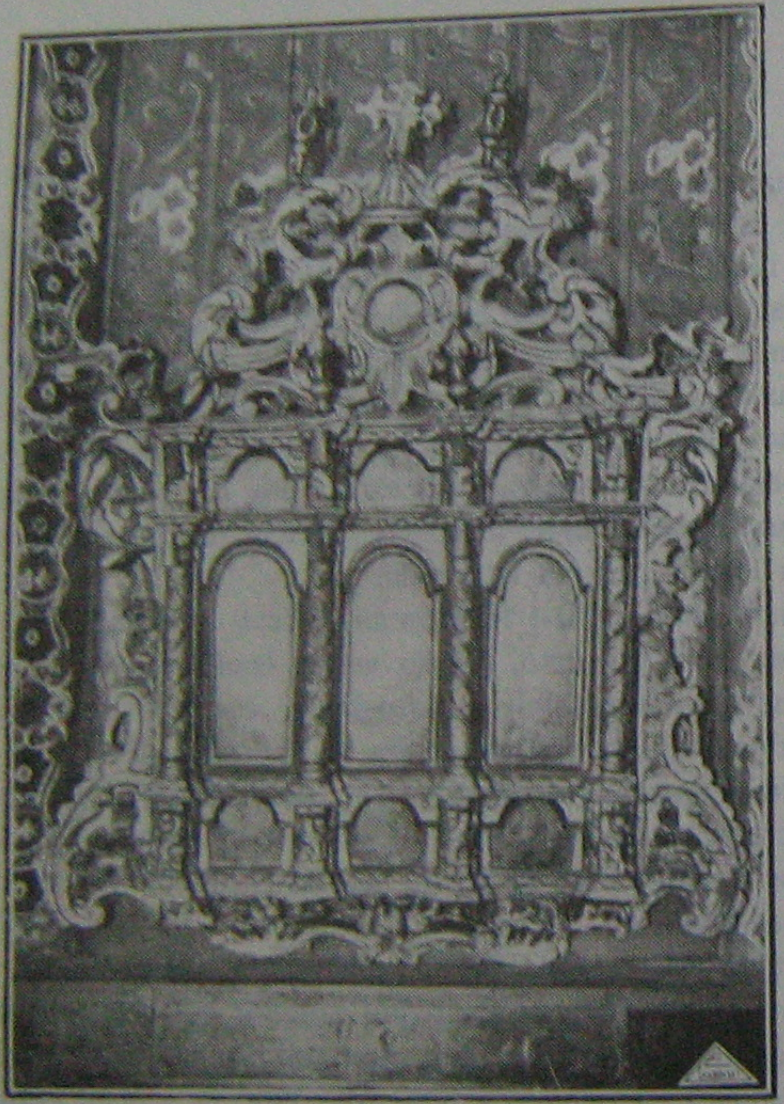
Basarabia nu este lipsită de icoane vechi, dintre care unele destul de interesante. Marea lor majoritate se păstrează şi astăzi în biserici, indiferent de data construcţiei lor, de oarece uşor putea trece acest „mobilier" bisericesc dela clădirile mai vechi la cele noi care le 'nlocuiau. S'au păstrat astfel o serie de icoane, unele mergînd până'n al XVII-lea veac, dar foarte puţine şi nesigure; mai numeroase din veacul XVIII. Nu deosebite de interes sunt şi puţinele icoane păstrate în colecţii particulare, din care vrem să atragem atenţia asupra unui frumos iconostas, evident de provenienţă străină de partea locului, oricum interesant.

Acum câţiva ani D-l Halippa mi-a făcut cunoştinţa unei doamne bătrîne, Sofia Cocurato, dintr'o veche familie grecească stabilită mai de mult în Basarabia, în posesiunea căreia se păstra un iconostas, adus — după cum se păstra în tradiţia familiei — de pe un vas comercial, unde era păstrat drept talisman creştinesc. Probabil fusese lucrat undeva în Grecia — tradiţia susţinea Muntele Athos — într'a epocă evident mai veche de secolul XVIII, în orice caz nu de prea adîncă vechime.

Inalt de 80 cm. dela bază la capătul de sus cu crucea, lat de 64 cm. şi adânc de 5 cm. în dreptul cadrelor colonetelor, iconostasul este lucrat dintr'un lemn tare, probabil măslin, foarte uscat. Totul este acoperit cu o pastă subţire, dar tare, pe alocuri crăpată de vechime, din ghips aurit în întregime.

Se compune dintr'un cadru pătrat cu latura de 45 cm., împărţit în lungime în trei panouri, despărţite prin 4 colonete de 8 cm. circonferenţă. Aceste sunt de formă învîrtite dela bază până la un pseudo capitel, acoperite cu aceiaşi pastă aurită şi împodobite cu flori colorate în albastru şi gri. Fiecare colonetă e 'nsoţită de câte alte

două şi mai înguste, vopsite în verde, pe laturi; la extremităţile de sus şi jos se continuă cu câte un mic pilastru, împodobit cu ornamente din vrejuri mari şi despărţite prin capiteluri prismatice. Ele imită obişnuitele sculpturi de lemn dela catapitesmele bisericelor. Panourile sunt împodobite cu picturi.

Iconostasul.

In lăţime cadrul e 'mpărţit în trei zone: două înguste cuprinse între capetele colonetelor, formând şase mici panouri cu picturi, la partea superioară arcuite ca nişte timpanuri semicirculare; un cadru sculptat le imprejmueşte. Aceste trei zone sunt despărţite prin câte o uşoară bandă împodobită cu cute sculptate, element străvechi decorativ, trecut din antichitate şi'n arta bizantină.

Cadrul este îmbrăcat de jur împrejur de sculpturi bogate, lucrate în plin relief, care aminteşte influenţa apusană, încă de multă vreme pătrunsă în arta balcanică. In partea inferioară o ramă sculptată à jour din rinsouri cu două palmete mari pe margeni şi la mijloc un vultur bicefal. Pe laturi o sculptură mai lată e formată din rinsouri prinse cu flori vopsite în verde şi roz — deasupra câte un porumbel în sbor, aşezat pe o rozetă. Colonetele laterale sunt surmontate de doi porumbei similari; colonetele mijlocii au doi porumbei de faţă, cu aripele desfăşurate. La partea superioară iconostasul e 'ncoronat de-o decoraţie sculptată înaltă de 32 cm. peste tot cadrul, formată din bogate rinsouri, între care apar două păseri ce ţin în plisc frunze. La mijloc, între vrejuri, un medalion cu chipul tatălui zugrăvit; deasupra a'te rinsouri cu flori susţin o coroană, pe care se 'nalţă crucea Răstignirii la mijloc şi două lampioane pe margeni.

Caracterul sculpturii este acel obişnuit în arta balcanică—atonită dela finele evoluţiei ei, după desfiinţarea imperiului bizantin, când stilizarea orientală este înlocuită de relieful mai accentuat, pe care Renaşterea occidentală l-a răspîndit pretutindeni. In Bulgaria şi'n Principatele romîneşti, ca şi'n Grecia propriu zisă, acest sistem de sculptură în lemn este foarte răspîndit în veacurile XVII şi XVIII.

* * *

Pictura evidenţiează acelaş caracter oriental — grecesc, în cele 10 reprezentări împărţite pe panourile lungi sau semimedalioanele superioare şi inferioare.

In panourile mici dela zona superioară sunt următoarele ilustraţiuni dela stânga spre dreapta. Arhanghelul Mihail cu aripile întinse, dar fără exagerare, cu sabia de foc in dreapta şi c'un cântar în mâna stângă, este îmbrăcat cu haine de ostaş colorate în auriu şi roş şi cu hlamidă în albastru; el calcă în picioare un demon bătrân, cu carnea colorată închis. O singură inscripţie menţionează O АРХАН. МИХАИЛ.

La mijloc este reprezentată Invierea: Iisus într'un medalion oval de glorie, e îmbrăcat cu o mantie roşie şi ţine într'o mînă crucea cu steag, iar cu dreapta binecuvintează. De-o parte şi alta a mormântului câte două persoanagii: la dreapta un înger şi-un soldat acoperindu-şi faţa, la stânga doi soldaţi, îmbrăcaţi cu haine ro-

mane roşiatice, privesc miraţi minunea. Doua inscripţii И АНАСТАGIA şi Н ХУ. Pe timpanul din dreapta apare Arhanghelul Gavril, la fel reprezentat ca Sf. Mihail, ţinând o lance în stânga şi globul în dreapta. Inscripţia: О АРХАН ГАВРІИЛ.

In panourile mici de jos, în aceiaşi ordine se află următoarele reprezentări. Sf. Spiridon în mărimea de trei sferturi, îmbrăcat cu haine de mare chiriarh, de culoare roşie şi pămîntie, felonul auriu, nimbul tivit cu roş, binecuvintează cu dreapta, iar în stînga ţine cartea sfîntă închisă. Inscripţia: АГІУ СПИРИДОН. In partea dreaptă a zonei e reprezentat Sf. Elefterie, mai tînăr la faţă şi mai simplu îmrăcat cu haina albăstrie şi mantia roşie; inscripţia АГІУ ЕЛЕУΘЕРІЕ.

In medalionul din mijloc este o scenă care reprezintă tăierea capului Sf. Ion Botezătorul. In faţa unei cetăţi, care formează fondalul, cu ferestre şi metereze, se află un soldat, îmbrăcat ca şi cei din scena învierii, ţinînd în mîna dreaptă spada plină de sânge şi'n stânga capul unui mort. Trupul acestuia zace pe trunchiu, îmbrăcat cu blană; capul îl ia pe un talger o tînără, Ierodiada, îmbrăcată într'o mantie roşie cu faldurile bătute de vînt, cu hlamida verzue, cu părul despletit. Inscripţia: ІО ІОН ПРОДРОИМ.

In panourile lungăreţe dela mijloc sunt scene mai largi sau mai multe. La stânga se reprezintă sus Buna Vestire şi jos Naşterea Domnului. Arhanghelul în mers şi'n sbor, cu aripile desfăcute în oarecare bună perspectivă, aduce vestea bună, care se înţelege din gestul mînei drepte şi zîmbetul feţei, în stînga ţinînd o ramură înverzită. In faţa lui stă Fecioara Maria, îmbrăcată cu haină roşie şi mantie albăstrie, cu mâinile pe piept şi puţin aplecată par'că de greaua sarcină ce i se anunţă. In faţă are un pupitru cu o carte deschisă, deasupra un baldachin luxos, fundalul un zid crenelat; din nouri chipul Tatălui binecuvintează.

Simplistă, dar interesantă e scena Naşterii. Pe primul plan Maica Domnului, îmbrăcată ca şi sus, îngenunche în faţa copilului înfăşat în haină albă; de cealaltă parte Iosif îngenunchiat cu mînile în admiraţie; pe al doilea plan un cal şi-un măgar şi doi îngeri plini de voioşie. Pe-al doilea plan, despărţit distinct de scena din faţă, se văd la stânga cei trei magi călări şi cu coroanele pe cap îndreptîndu-se pe drumuri de munte; la dreapta un înger în sbor vesteşte Naşterea unui personaj abia estompat — în nouri chipul Tatălui care binecuvântează. Inscripţia este И ГЕНІСНОVХVТ.

Buna Vestire şi Naşterea Domnului.

Pe panoul din mijloc sunt trei grupe de personagii. Sus e reprezentată Deisis: Mîntuitorul pe tron împărătesc, îmbrăcat cu haină roşie şi mantie albastră, este însoţit de Maica Domnului şi Ion Botezătorul şi doi îngeri, toţi închinându-se cu smerenie către el. Zona din mijloc e cuprinsă de-un sobor de chiriarhi şi sfinţi, aşezaţi în două grupe ce pornesc dela Sf. Impăraţi Constantin şi Elena, cu haine de purpură, ţinînd crucea între ei. Inscripţia O XOPOC ЗHAI OH ЦAH TOH. In scena de jos apare la stînga Abraham bătrînul c'un chip de suflet în braţe, iar la dreapta Mîntuitorul cu crucea în faţa unei rotonde cu uşa înflorată aurit; între ei grădina raiului din mai mulţi chiparoşi.

Pe panoul din dreapta iarăşi două scen:. Sub un baldachin cu fund albastru pe coloane roşii se află un bătrîn cu haina albă şi mantia roşie, care ţine în braţele sale un copil cu haine albe şi nimbul roş, spre un tetrapod cu două picioare groase şi acoperit cu o pînză grea închisă. La stânga stă în picioare Fecioara Maria cu mânile la pept, îmbrăcată cu o mantie aurie şi o haină închisă, cu faldurile perfecte ca linii şi colorit; la spate apare Iosif cu o haină albăstrie şi'ncă o femee, dela care se vede numai capul.

In scena de jos se reprezintă botezul Domnului, cu inscripţia И BAПTCIC X XУ. Iordanul este bine reprezentat cu malurile înalte şi frînte, apa de coloare închisă lasă să se vadă transparenţa naturală. Iisus e'nvălit la mijloc cu o haină albă, cu nimb roş-auriu, binecuvîntează cu stînga. Ion Botezătorul stă pe malul stâng, ţinînd în dreapta crucea lungă şi turnînd apa cu cealaltă mînă; e'nbrăcat cu o blană albăstrie, peste care are o mantie roşu-aurie. Pe malul opus trei îngeri îşi manifestă bucuria, unul din ei întinde pînza albă; sunt îmbrăcaţi cu haine albe şi mantii roşii.

Ultima reprezentare din medalionul de sus înfăţişează pe Dumnezeu-Tatăl bătrîn, ţinînd globul într'o mînă, cu cealaltă binecuvîntând; e'mbrăcat cu o haină aurie, plutind pe nouri de culoare roşiatică; în general puţin reuşit, faţa prea plină de pildă.

Caracterele stilistice ale picturii nu sunt atît de strălucite pentru a considera iconostasul descris ca o capo d'operă; nu sunt însă nici de desconsiderat. Liniile desenului sunt trasate deseori nesigur, dar nu sunt niciodată neglijate; coloritul este foarte variat şi bine pronunţat, nu totdeauna însă bine potrivit — numai nouraşii roşiatici, dacă i-am aminti, dau o dovadă despre aceasta. Anatomia, gesturile şi atitudinile personagiilor sunt numai în parte hieratice, aşa cum cer regulile artei creştine orientale; expresia feţei este de cele mai multe ori adecvată stării sufleteşti a personajului respectiv. Imbrăcămintea respectă uneori vechile reguli bizantine; la unele personagii — ca la panoul din dreapta — o adevarată ştiinţă a faldurilor. Compoziţia este stăpînită relativ; interesant e faptul că pictorul cunoaşte chiar perspectiva, cum e cazul la scena Naşterii Domnului.

In general fie din calităţile picturii, fie din arta reliefului, iconostasul face parte din operile tîrzii ale artei bizantino-atonite din ultima epocă, fără a neglija toate calităţile şi defectele acestei şcoli. Deşi în proprietate particulară, el se poate număra printre operile de artă care ar merita să împodobească un muzeu regional. Pentru aceasta am şi 'ncercat micul studiu de faţă.

INCHEERE

Aceasta este tot ce cuprinde Basarabia cà bogăţii arheologice şi artistice? Evident că nu. Am insistat numai asupra acelor monumente care ni s'au părut fie mai cunoscute – cum e vorba de cele propriu zis arheologice,—fie mai specifice. Dintre monumentele mai noi am ales acele despre care, după cunoştinţele noastre, nu s'a insistat de loc—crucile de piatră şi de lemn sau manuscrisele, de pildă—sau foarte puţin—bisericele de lemn sau icoanele, de pildă.

Afară de capitolele studiate în treacăt se mai pot deschide încă şi altele. Şi dacă nu s'ar fi prelungit seria acestor mici studii, publicate mai întâi în revista „Viaţa Basarabiei" în decursul anilor 1932—1933, prea mult, ar fi avut poate loc şi aceste alte capitole.

Basarabia păstrează încă şi o serie de biserici din piatră, care se înglobează însă din punct de vedere arhitectonic unei epoci din evoluţia stilului moldovenesc, pe care am numit-o cîndva de decadenţă.[1] Cea mai veche biserică pare a fi paraclisul din cetatea Hotinului, despre care d. Balş crede a fi fost rîdicat pe vremea lui Petru Rareş. Dar el nu contează în stabilirea tipului bisericei basarabene. Cea mai veche sigură este biserica sf. Dumitru din Orhei, rîdicată de Vasile Lupu, după cum ne spune inscripţia ce s'a păsstrat. Tot de atunci datează sigur şi biserica sf. Nicolae din Chilia Nouă.

Aceste două biserici aparţin la două tipuri de decadenţă specifice Basarabiei. Sf. Dumitru are planul treflat cu clopotniţa pe narthex, de fapt aici alăturată, aşa cum se construeşte pretutindeni ca regulă generală în Moldova veacurilor XVIII şi începutul celui următor, Sf. Nicolae din Chilia reprezintă un tip mai secundar de

1) Vezi şi inşirarea lor in lucrarea noastră „Evoluţia stilului moldovinesc" pp 35 -36.

bisericà în plan dreptunghiular, de asemeni obişnuit stilului moldovinesc, dar cu particularitatea de-a fi puţin scoborîtă în pămint, din pricini locale: interzicerea stăpînitorilor mahomedani de-a construi biserici prea evidente. Din această categorie face parte şi biserica din Căuşanii noi, zidită la mijlocul sec. XVIII şi importantă prin frescele încă destul de reuşite pe care le păstrează, aproape ca singurul exemplu din Basarabia.

In aceste biserici, ca şi'n cele de lemn, s'au păstrat o serie de icoane, odoare bisericeşti şi ţesături, din care o parte s'au putut strînge în Muzeul istorico-arheologic dela Casa eparhială din Chişinău. Interesante sunt icoanele basarabene, deşi şi ele aparţin unei epoci tîrzii. Cele mai vechi se aflau în biserica din Chilia; ele au dispărut azi, cam misterios. Aparţineau veacului XVII şi erau de bună tradiţie bizantină. Cele mai interesante aparţin sec. XVIII, de meşteri localnici, ce sufăr uneori influenţe occidentale sau sunt pătrunse de un curent realist, localnic.

In fine, arta naţională, nu prea strălucit reprezentată în Basarabia, a dat totuşi la iveală minunate covoare, lucrate în tonuri palide de discrete culori, aproape triste, ca 'ntreg trecutul sbuciumat şi plin de suferinţe al acestei provincii romîneşti.

Chişinău, Noembrie 1933.

ERATA

Pag.	*Rindul*	*In loc de*	*Să se citească*
7	28	sateie	satele
9	27	dimensiuui	dimensiuni
13	9	ìnteriorul	interiorul
14	13	aş zate	aşezate
21	14	dacă nu aceasta	dacă aceasta nu
23	13	şt	şi
39	10	atenţiei	atenţie
39	32	la fel,	la fel;
40	2	cel	ce-l
40	10	Are turnuri	Are 4 turnuri:
40	28	îndicată	ridicată
40	29	gatâ	gata
40	31	ruşi	caşi
40	34	raiana	raiaua
41	10	Suedici	Suediei
41	12	Ruşulor	Ruşilor
41	13	monumeut	monument
41	15	interiori	interior
43	Notiţa 4	„Bulet. la M. J."	„Bulet. C. M. I."
44	18	diferitelor	diferiţilor
44	35	dirîmare	dărimare
46	17	mat	mai
76	18	biscrică	biserică
76	24	Cuconesţii	Cuconeştii
77	17	pomenttă	pomenită
79	30	1912	1812
79	32	Ciobruci	Cioburci
84	17	într'a	într'o

TABLA DE MATERIE:

DE ACELAŞ:

1. **Rolul României în epoca de regenerare a Bulgariei.** Iaşi 1919.
2. **Unde duce colaborarea.** Pagini de istorie contemporană. Bucureşti 1921.
3. **Reforma învăţământului secundar.** Propuneri. Bârlad 1923.
4. **Reforma constituţiei** Cercetări istorico-juridice. Bârlad 1923.
5. **Liberalii români şi vechii revoluţionari bulgari.** Iaşi 1924.
6. **Un colaborator francez la Istoria Romînilor.** Iaşi 1925.
7. **Bizantinismul în Romînia.** Influenţa bizantină asupra artei româneşti. Bucureşti 1925.
8. **Insemnări de artă romînească.** Iaşi 1925.
9. **Narthexul în artele bizantine, sudslave şi romîne.** Iaşi 1926.
10. **Caracterizarea şi împărţirea Istoriei Romînilor.** O nouă concepţie. Iaşi, 1926.
11. **Vechimea bisericei Sft. Dumitru din Craiova.** Craiova, 1926.
12. **Arta şi creştinismul.** Indice bibliografic. Chişinău, 1926.
13. **Originalitatea pridvorului deschis în arhitectura romînească.** Iaşi, 1927.
14. **Evoluţia stilului moldovinesc.** Iaşi. 1927.
15. **Istoria artei bizantine.** Iaşi, 1927.
16. **Ilustrarea patimelor lui Iisus.** Iaşi, 1927.
17. **Biserica Sft. Gheorghe din Chişinău.** Chişinău, 1928.
18. **Din relaţiile artistice romîno bulgare.** Chişinău, 1928.
19. **Glozel** O mare afacere arheologică. Chişinău, 1929.
20. **Istoria artei creştine din Apus.** Chişinău, 1929.
21. **Arheologia preistorică.** Iaşi, 1929.
22. **Decoraţia bisericilor moldoveneşti.** Chişinău, 1929.
23. **Un monument megalitic puţin cunoscut.** Bucureşti, 1929.
24. **Circulaţia vechilor cărţi româneşti în Basarabia sub Ruşi.** Chişinău, 1929.
25. **Monumente de artă romînească în Bulgaria.** Iaşi, 1930.
26. **Monumente megalitice dela Quiberon.** Bucureşti, 1930.
27. **Tipărituri vechi romîneşti necunoscute.** Iaşi 1931.
28. **Cele mai vechi case din Chişinău.** Chişinău, 1931.
29. **Două vechi Panaghiarion.** Iaşi, 1932.
30. **Despre războı.** Chişinău, 1932.
31. **Continuarea cultului megalitelor.** Iaşi, 1933.
